

Brood & Rozen^{2011/2}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2011/2 jaargang 16

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, Woorden met ruis ...

BIJDRAGE

- 5 **Christophe Verbruggen & Julie Carlier**,
'Wat zullen de kinderen lezen?' Een sociaalkritische en
feministische invulling van goede kinderliteratuur

OPGEMERKT

- 43 **Marc Constandt**, Hier zet ik mijn tentje neer.
Kampeertoerisme aan de kust tussen 1920 en 1970
- 60 **Luc Huyse**, Solidariteit: het woord is ruis geworden

COLLECTIE

- 64 **Rita Calcoen**, Camille Huysmans op missie in Georgië
- 79 **Maarten Savels**, De verwerking van het archief van
Oxfam-Wereldwinkels: a work in progress

RECENSIE

- 84 **Jan Van de Poel**, JAAP KLOOSTERMAN & JAN LUCASSEN,
Wereldverbeteraars. Vijf eeuwen sociale geschiedenis verzameld
door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

BELGIE-BELGIQUE

P.P.-P.B.

9000 GENT

BC 27261

ISSN: 1370-7477

Brood & Rozen^{2011/2}

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Brood & Rozen 2011/2 jaargang 16

EDITO

- 2 **Paule Verbruggen**, Woorden met ruis ...

BIJDRAGE

- 5 **Christophe Verbruggen & Julie Carlier**,
'Wat zullen de kinderen lezen?' Een sociaalkritische en
feministische invulling van goede kinderliteratuur

OPGEMERKT

- 43 **Marc Constandt**, Hier zet ik mijn tentje neer.
Kampeertoerisme aan de kust tussen 1920 en 1970
- 60 **Luc Huyse**, Solidariteit: het woord is ruis geworden

COLLECTIE

- 64 **Rita Calcoen**, Camille Huysmans op missie in Georgië
- 79 **Maarten Savels**, De verwerking van het archief van
Oxfam-Wereldwinkels: a work in progress

RECENSIE

- 84 **Jan Van de Poel**, JAAP KLOOSTERMAN & JAN LUCASSEN,
Wereldverbeteraars. Vijf eeuwen sociale geschiedenis verzameld
door het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

BELGIE-BELGIQUE

P.P.-P.B.

9000 GENT

BC 27261

ISSN: 1370-7477

DRIEMAANDELIJKS

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis heeft ernaar gestreefd de wettelijke voorschriften inzake het copyright toe te passen. Wie desondanks meent recht te kunnen doen gelden, wordt verzocht zich te wenden tot Geert Van Goethem, Amsab-ISG vzw, Bagattenstraat 174, 9000 Gent.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet Verwerking Persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Geert Van Goethem, directeur van Amsab-ISG.

De artikels in de rubriek *Bijdragen* worden onderworpen aan peer review.

Brood & Rozen is opgenomen in de lijst van het Vlaams Academisch Bibliografisch Bestand in de Sociale en Humane Wetenschappen.

2011/2 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

UITGEVER

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw
Directeur: Geert Van Goethem
Voorzitter: Frank Beke

REDACTIE

Hoofdredactie: Paule Verbruggen
Eindredactie: Servaas Lateur
Kernredactie: Herman Balthazar, Rita Calcoen, Piet Creve, Denise De Weerdt, Servaas Lateur, Hendrik Ollivier, Luc Peiren, Wouter Steenhaut, Geert Van Goethem, Paule Verbruggen, Donald Weber
Redactieraad: Hendrik Defoort (UGent), Gita Deneckere (UGent), Henk de Smaele (UA), Maria De Waele (STAM), Marc Jacobs (FARO), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Bob Reinalda (Radboud Universiteit Nijmegen), Marc Reynebeau (De Standaard), Sven Steffens (Gemeentelijk Museum Sint-Jans-Molenbeek), Patricia Van den Eeckhout (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Maarten Van Ginderachter (UA), Guy Vanthemsche (VUB), Karel Velle (Algemeen Rijksarchief), Christophe Verbruggen (UGent)

REDACTIEADRES

Paule Verbruggen, Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: +32 (0)9 224 00 79 - Fax: +32 (0)9 233 67 11
E-mail: broodenrozen@amsab.be
www.broodenrozen.be

VORMGEVING

Patricia Rau

DIGITALE BEELDBEWERKING

Geert Bonne

BEELDREDACTIE

Rita Calcoen, Julie Carlier, Marc Constandt, Servaas Lateur, Maarten Savels, Christophe Verbruggen, Paule Verbruggen
De covers van de kinderboeken komen uit de collecties van Amsab-medewerkers of vonden we online.

DRUK

NewGoff, Kaleweg 5, 9030 Mariakerke (Gent)

BINNENKANT COVER

Het fort van Soerami in de bergketen Lichi in Centraal-Georgië. Foto uit een reeks van vijftig glasplaten uit Georgië, die Camille Huysmans gebruikte om spreekbeurten te illustreren. (Amsab-ISG, Gent)

Woorden met ruis ...

Erfgoeddag 2011 stond dit jaar in het teken van armoede. Jan Bleyen, historicus aan de K.U.Leuven, had daar zijn bedenkingen bij en schreef een opiniestuk waarin hij de vrees uitte dat men armoede zou komen bezoeken als een ver-van-mijn-bedshow. 'Als iets waar we wel willen naar kijken, maar dan liefst op een vrijblijvende en zelfs ludieke manier.'¹ Dat lokte vanuit de erfgoedsector verschillende reacties uit, onder meer over de kloof tussen de erfgoed- en de academische wereld.² Volgens mij was het opiniestuk niet zozeer een aanval, zoals sommigen het interpreteerden. Eerder een bezorgdheid om niet alles te 'vererfgoedden', die door veel erfgoedwerkers wordt gedeeld.

Onze eerste taak als cultureel archief is het erfgoed van alle bewegingen en actiegroepen binnen ons werkveld – over dat werkveld is in Amsab-ISG momenteel een boeiende discussie aan de gang – optimaal te bewaren en ter beschikking te stellen aan onderzoekers en geïnteresseerden. Daarnaast willen we relevant historisch onderzoek naar een groot publiek brengen. Het blijft dansen op een slappe koord: het thema aantrekkelijk genoeg presenteren én historisch juiste informatie geven zonder te belerend, simplistisch of 'missionair' te zijn.

Het thema van Erfgoeddag en het feit dat die ook nog eens op 1 mei viel, was voor Amsab-ISG een extra uitdaging. We focusten specifiek op de sociale zekerheid, omdat die gegroeid is uit een bekommernis om mensen te beschermen tegen risico's die tot armoede kunnen leiden: ziekte, invaliditeit, werkloosheid, ouderdom. Voor het concept van de tentoonstelling en de brochure baseerden we ons op de knappe synthese van prof. dr. Guy Vanthemsche, *De beginjaren van de sociale zekerheid in België, 1944-1963*.³ De bedoeling van dit publieksmoment was zeker niet om oplossingen aan te reiken en ook niet om te oreren over de verwezenlijkingen van deze of gene belangengroep. Historisch inzicht kan wel helpen om bepaalde fenomenen en processen beter te begrijpen en mythen te doorprikken. Zo was de sociale zekerheid die in 1944 tot stand kwam geen kant-en-klaar product, maar werd ze stap voor stap opgebouwd, als resultaat van discussies tussen belangengroepen, als compromis tussen spaar- en

verzekeringstelsels, als een lappendeken als het ware. Een voorlopig compromis dat stilaan definitief werd en dat van bij de aanvang zware polemieken uitlokte.

Zo valt er ook wat te zeggen over het begrip solidariteit, dat centraal staat in het verhaal van de sociale zekerheid. 'Een woord dat ruis geworden is', zo schrijft Luc Huyse in zijn essay in *De Standaard* van 2 april 2011, dat we nog eens publiceren in dit nummer. Hij pleit ervoor om solidariteit zakelijker te benaderen, als 'welbegrepen eigenbelang'. Want, stelt hij, in haar 'gevoelsmatige' betekenis, in de zin van lotsverbondenheid, is solidariteit vandaag een zeldzaam kruid geworden, en daarom niet meer echt functioneel in het politieke debat. Maar was dat vroeger ook niet zo? Was de lotsverbondenheid bij de arbeiders wel altijd zo vanzelfsprekend? Speelde ook toen al niet de verwachting van wederkerigheid?

Het hoeft natuurlijk niet altijd over zware maatschappelijke thema's te gaan om interessant te zijn. In dit zomernummer brengen Christophe Verbruggen en Julie Carlier van de UGent een vernieuwende bijdrage over 'goede' kinderliteratuur. Vernieuwend omdat het zowel vanuit een cultuurhistorisch, een gender-, als een transnationaal perspectief is geschreven. Marc Constandt, conservator in Middelkerke, vertelt over de geschiedenis van het kampeertoerisme aan de kust. Rita Calcoen, onze beeldredactrice, die meehielp om het archief van Camille Huysmans naar Amsab-ISG over te brengen, verrast met een fascinerende reportage over een reis van Huysmans naar Georgië. Amsab-archivaris Maarten Savels rapporteert over de verwerking van het archief van Oxfam-Wereldwinkels. Jan Van de Poel sluit af met een voorstelling van het mooie boek *Wereldverbeteraars*, dat het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam publiceerde bij zijn 75e verjaardag.

Leesvoer voor een zeer zonnige zomer!

Paule Verbruggen

1 Jan BLEYEN, Kijken naar armoede. In: *De Standaard*, 28/04/2011.

2 Nico WOUTERS, Erfgoedsector slachtoffer van eigen succes. Erfgoed en geschiedenis in greep van vermarkting. In: *De Standaard*, 29/04/2011; Marc JACOBS, Niet de kabouters zorgen voor ons erfgoed. In: *De Standaard*, 30/04/2011.

3 Guy VANTHEMSCHE, *De beginjaren van de sociale zekerheid in België, 1944-1963*, Brussel: VUBPRESS, 1994, 206 p.

CHRISTOPHE
VERBRUGGEN
docent vakgroep
Geschiedenis, UGent

JULIE CARLIER
postdoctoraal
onderzoeker FWO
vakgroep Geschiedenis,
UGent

‘Wat zullen de kinderen lezen?’

Een sociaalkritische en feministische invulling van goede kinderliteratuur

In 1899 publiceerde de Nederlandse feministe en pedagoge Nellie van Kol in het tijdschrift ‘De Gids’ het ophefmakende en invloedrijke essay ‘Wat zullen de kinderen lezen?’. Haar ideeën waren in Nederland en België een belangrijke impuls om een eeuwenoud debat aan te zwengelen over de eisen waaraan kinderboeken zouden moeten voldoen. Al voor de Eerste Wereldoorlog kreeg van Kol vrij veel weerklank in Gent, met name bij de feministes rond Céline Dangotte. Zij richtten in 1909 een kinderbibliotheek op. Het idee daarvoor kwam overgewaaid uit de Verenigde Staten en entte zich op een lokaal netwerk van verenigingen, ideologieën en praktijken. In deze bijdrage focussen we op de invulling die goede kinderliteratuur kreeg. De Gentse kinderbibliotheek stelde een reeks criteria op waaraan een goed kinderboek moest beantwoorden. Vervolgens werden de boeken aan de hand van die criteria beoordeeld en getoetst. Die beoordelingen zijn bewaard gebleven en geven een inkijk in de manier waarop de theorie omgezet werd in de lees- en recensiepraktijk. Ten slotte besteden we ook aandacht aan een aantal andere initiatieven die genomen werden om kinderen anders en beter te laten lezen, met name het tijdschrift het ‘Asselsch Blad’, dat een bijlage had voor kinderen, en de prentenboekenreeks Collection du Petit Artiste die Dangotte uitgaf (1917-1918). Onder meer Leon Spilliaert publiceerde in die reeks, maar dat werd nooit eerder als een kunsteducatief experiment geduid.

◀ Detail van de cover van *Hapjes en Brokjes uit Ons Blaadje*, 1896. (Amsab-ISG, Gent)

In haar in 2009 verschenen roman *The Children's Book*, vertaald als *Het boek van de kinderen*, vertelt de Britse schrijfster A.S. Byatt het verhaal van twee families waarvan de paden kruisen. De eerste is een arme familie van pottenbakkers die zonder het goed te beseffen opgaat in de arts-and-craftsbeweging. Aan de andere zijde van het sociale spectrum vinden we het welgestelde gezin van schrijfster Olive Wellwood. Ze schrijft kinderromans en is lid van de Fabian Society. De pottenbakker en de kinderschrijfster zijn niet de enige centrale figuren in het boek die een eigen boodschap brengen. Het laat A.S. Byatt toe verschillende verhaallijnen samen te brengen: kunst, politiek, economie, feminisme, socialisme, een veranderende seksualiteit ... Byatt had naar eigen zeggen een Excel-document nodig om alle personages en de ideeën waarvoor ze stonden uit elkaar te houden.¹ Het eindresultaat is zoals elke sociaal-culturele geschiedenis van de belle époque hoort te zijn: kronkelig, onrustig, maar zonder de teleologie van de loopgraven. Haar boek is vergelijkbaar met het al even meeslepende non-fictieboek dat Philipp Blom over de eeuwwisseling schreef, *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900-1914*. 'De moderniteit verrees niet maagdelijk uit de loopgraven bij de Somme. Al ruim voor 1914 had zij de geest en het leven van de Europeanen stevig in haar greep', schrijft hij terecht.² De maatschappij was open en niemand wist hoe de samenleving er in de toekomst zou uitzien door de snel opeenvolgende wetenschappelijk-technologische, economische en culturele innovaties. Bovendien stonden ook de bestaande sociale verhoudingen onder druk.

De protagoniste in *The Children's Book* is gebaseerd op de Engelse kinderschrijfster Edith Nesbit (1858-1924). Ze was een van de eerste leden van de Fabian Society, een in 1884 opgericht genootschap van sociaalprogressieve schrijvers en intellectuelen.³ Ze deed er letterlijk en figuurlijk afstand van haar Victoriaans korset. Ook in continentaal Europa legden een aantal vrouwen een vergelijkbaar intellectueel parcours af. Met name in Nederland zijn de auteurs Nellie van Kol (1851-1930) en Nienke van Hichtum (1860-1939) prima voorbeelden.⁴ In Vlaanderen is het een jongere generatie vrouwelijke intellectuelen die in de *nébuleuse réformatrice*⁵ van de belle époque de openheid en kronkelige cultuurhistorische vooroorlogse paden incarneren en van kinderliteratuur de inzet maken van sociaal engagement. In België ondernam een groepje Gentse feministes met als centrale figuur de 'culturele entrepreneur' Céline Dangotte (1883-1975), verschillende pogingen om andere en betere literatuur tot bij de kinderen te brengen. Een van de middelen hiervoor was de oprichting van een van de eerste Europees-continentale kinderbibliotheken.⁶

Die 'moderne' kinderbibliotheken naar Angelsaksisch voorbeeld onderscheidden zich van andere bibliotheken doordat ze een collectie voor kinderen aanboden in een afzonderlijke, speciaal daarvoor ingerichte ruimte. Dergelijke bibliotheken deden ook een beroep op een gespecialiseerde staf en organiseerden specifiek op kinderen afgestemde activiteiten zoals leesuurtes. Een laatste belangrijk kenmerk was de samenwerking met aanverwante, educatieve en sociale voorzieningen voor jongeren.⁷ Het Angelsaksische model veroverde tijdens het interbellum continentaal

Europa, inclusief de Scandinavische landen. In meerdere opzichten was het ook bepalend voor de verdere evolutie van openbare bibliotheken in het algemeen.⁸ Met de steun van het door Amerikaanse filantropen gesponsorde Book Committee on Children's Libraries werden na de Eerste Wereldoorlog onder meer in Brussel en in Parijs bibliotheken opgestart. Ze kregen de naam *Heure Joyeuse* ('Happy Hour').⁹ De Angelsaksische invloed liet zich echter al gelden voor de Eerste Wereldoorlog. De eerste kinderbibliotheken in Duitsland (1908), Zweden (1911) en Nederland (1912) werden opgericht naar Angelsaksisch voorbeeld. De Zweedse kinderbibliotheek zou er gekomen zijn na een studiereis die pedagoog Valdrif Palmgren (1877-1967) maakte in de Verenigde Staten, in Nederland kwam die er na een studiereis van Annie Gebhard naar Groot-Brittannië. Ook in Duitsland golden de Amerikaanse en Engelse kinderbibliotheken als voorbeeld.¹⁰ Telkens waren het vrouwen die de pioniersrol op zich namen. Het internationale netwerk waarin de Gentse kinderbibliotheek in 1910 gestalte kreeg, bespraken we in een eerder artikel.¹¹ We concludeerden daarin dat het Amerikaanse model van kinderbibliotheken niet zomaar werd gekopieerd, maar zich entte op sociaalkritische en feministische ideeën en idealen. In deze bijdrage hernemen we die argumentatie deels, maar focussen we vooral op het lokale netwerk waarin het initiatief was ingebed en op de toenmalige visie op goede kinderliteratuur.

'À l'étranger et conséquences gantoises': de Gentse kinderbibliotheek¹²

De geschiedenis van de kinderbibliotheek in Gent start in 1905, het moment waarop een aantal vrouwen zich groepeerden in De Flinken, een 'vriendinnenclubje' opgestart door een aantal (oud-)leerlingen van de Gentse École Professionnelle. Onder hen ook Céline Dangotte, dochter van de uitbater van een decoratiezaak. Een sociaal heteroog gezelschap van naaisters, bedienden, oud-leerlingen van het Institut de Kerchove en vooral onderwijzeressen, ontmoetten elkaar op regelmatige basis om maatschappelijke hangijzers te bespreken, over (feministische) literatuur te praten, hun talenkennis te onderhouden en elkaar te stimuleren in zelfstudie.¹³ Terwijl ze *De Internationale* zongen, trokken ze geregeld naar de meersen rond Gent voor een stevige wandeling. Het platteland opzoeken, paste in het vigerende gevoel van onbehagen in de verpauperde industriestad Gent.

Niet lang na een bezoek aan de Nederlandse anarchistenkolonie in Blaricum richtten een aantal Gentse studenten, onder wie de later als wetenschapshistoricus beroemd geworden George Sarton, het genootschap Reiner Leven op. Onder het motto 'la fraternité entre les sexes', ook de titel van een van hun manifesten, verboederden de leden van Reiner Leven met De Flinken.¹⁴ Reiner Leven en aanverwante verenigingen en activiteiten waren exemplarisch voor wat vandaag wordt aangeduid als *Lebensreform*. Onder die koepel kwam een interactie tot stand tussen vegetarisme, natuurgeneeskunde, naturisme, reformpedagogiek ... Dezelfde tendens tot verstrengeling van sociale en educatieve hervormingsbewegingen is ook waarneembaar in Duitsland en Nederland.¹⁵ Meer dan de mannelijke leden

van Reiner Leven, trachtten De Flinken idealen als vegetarisme en co-educatie bij een breed publiek te verspreiden. Een voor de hand liggende optie was om in het onderwijs en opvoeding in te grijpen. Het waren voornamelijk de idealen van Reiner Leven die het Amerikaanse bibliotheekvoorbeeld transformeerden in een origineel Gents model.

Onderwijs en opvoeding waren ook speerpunten van de Gentse Vrouwenbond, die Rosa De Guchteneere oprichtte in 1906 en waartoe ook Céline Dangotte en Victoire Ledewyn van De Flinken toetraden.¹⁶ Ze stichtten een atheneum dat als doel had meisjes klaar te stomen voor universitair onderwijs. Een van de vele opties die op tafel kwamen, was om een Toynbee Hall, die ze hadden gezien op een van hun vele studietrips naar het buitenland, op te starten. Daarin zouden volwassenen én kinderen van alle rangen en standen kunnen verbroederen.¹⁷ In 1909 kregen ze nieuwe inspiratie, deze keer door een lezing bij te wonen van Omer Buysse, directeur van de Université du Travail in Charleroi. Hij bracht in de Cercle Artistique en later op de dag in de loge La Liberté verslag uit van zijn reis naar de Verenigde Staten, waar hij het onderwijssysteem bestudeerde.¹⁸ Hij had er vastgesteld dat arbeiders in hun werk dezelfde vreugde vonden als kunstenaars, artsen en advocaten. Dat had alles te maken met de educatie die vrouwen, mannen én kinderen kregen.¹⁹ Van de kinderbibliotheken onthield Buysse dat ze een succesvol middel waren voor socialisatie binnen de moderne samenleving.²⁰ In Pittsburgh had hij een gesprek met Frances Olcott, hoofdbibliothecaris en directeur van de Training School for Children's Librarians, een onderdeel van de Carnegie Library School.²¹ De bibliothecarissen in opleiding kregen er niet alleen de gebruikelijke vakken, maar ook de geschiedenis van kinderliteratuur, psychologie en pedagogiek. Die specifieke combinatie van expertises onderscheidde het vak 'kinderbibliothecaris' van aanverwante beroepen.

Na de passage van Buysse pikte de pedagogische sectie van de Gentse Vrouwenbond het idee op om een kinderbibliotheek op te richten.²² Overeenkomstig met het nieuwe Angelsaksische model, was gespecialiseerd personeel bij de aanvang onontbeerlijk. Maria De Vriese, een bediende in de zaak van de ouders van Dangotte en lid van de Gentse Vrouwenbond, werd na een examen als leerlinge aanvaard in Pittsburgh.²³ Ze kreeg er het gezelschap van studenten uit Denemarken, Engeland en Noorwegen.²⁴ In de veronderstelling dat die leerlingen effectief terugkeerden uit Pittsburgh, kunnen we besluiten dat dit opleidingsinstituut nog voor de Eerste Wereldoorlog een rol van betekenis heeft gespeeld in de verspreiding van het innoverende bibliotheekmodel in Europa. In *Vooruit* werd de onderneming van De Vriese alvast hoog ingeschat: 'Mogen haar initiatief en haren moed tot voorbeeld dienen.'²⁵

Op basis van de rapporten van Buysse en De Vriese werden de statuten van de kinderbibliotheek opgesteld. Uitgangspunt was dat er geageerd moest worden tegen 'la paresse intellectuelle, car en général le Belge lit peu ou pas [...]. [E]n habituant l'enfant à se servir du livre, à l'aimer, à le comprendre, on développera son intel-

De leeszaal van
de Gentse kinder-
bibliotheek.
(Archief van de Stad
Brussel, Fonds
Maison Dangotte)

lectualité.’²⁶ De Gentse Vrouwenbond wilde zo veel mogelijk fondsen verzamelen om de kinderbibliotheek te laten uitgroeien tot een initiatief dat ‘toutes les classes de la société’ bereikte. Voorzien van een diaprojector met foto’s van Amerikaanse voorbeelden organiseerde ze in tientallen verenigingen lezingen met als doel een institutioneel draagvlak te creëren. De Socialistische Vrijdenkersbond, de vrijzinnige Ligue de l’Enseignement en de onderwijzersvereniging van de Gentse stadsscholen wierpen zich op als loyale partners, wat meteen de vele lovende artikelen in *Vooruit* verklaart. Hoofdredacteur Aimé Bogaerts had in elk van die verenigingen een vinger in de pap.²⁷ Ook enkele afdelingen van de Socialistische Vrouwenvereniging en de coöperatie gaven financiële steun.²⁸ Edward De Vynck jr., zoon van een progressistische vriend van Anseele die de overstap had gemaakt naar de Belgische Werkliedenpartij, reageerde al even enthousiast.²⁹ Hij trad ook toe tot het bestuur.

Een belangrijke coalitiepartner werd het Algemeen Nederlands Verbond (ANV). De Gentse vrouwenafdeling daarvan zou de verspreiding en de bevordering van kinderliteratuur al in 1899 in haar statuten geschreven hebben.³⁰ De jonge Rosa De Guchtenaere leidde die afdeling. Pas toen De Guchtenaere met De Flinken de Gentse Vrouwenbond had opgericht, werd het voornemen van de vrouwen van het ANV in de praktijk omgezet. De grootste financiële impuls ten slotte, kreeg de kinderbibliotheek van de bonden van oud-leerlingen van het stedelijke onderwijsnet.

In 1909 richtte de Gentse Vrouwenbond een Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheeken op. Onder meer Hippoliet Meert, leraar en stichter van het ANV, werd bestuurslid. De Gentse vrouwen kozen voor een aparte, neutrale organisatie om elke zweem van partijdigheid te vermijden. In de praktijk bleef ze echter bijna volledig in handen van een aantal leden van de Vrouwenbond, meer in het bijzonder De Flinken.³¹ Katholieke verenigingen bleven afzijdig, al werden ze in de propagandafase nadrukkelijk gesolliciteerd. Van liberale zijde kwam enkel (financiële) steun van

Uitstap van De Flinken en Reiner Leven met de Asselse kinderen, ca. 1907-1908.
 Links: George Sarton en Raymond Limbosch. Vierde van rechts: Céline Dangotte.
 (AMVC-Letterenhuis, Antwerpen)

het Van Crombrughe's Genootschap, het Willemsfonds bleef langs de zijlijn. Het wijdvertakte bibliotheeknetwerk van zowel het Davidsfonds als het Willemsfonds voorzag nochtans geen speciaal programma voor kinderen. In het Willemsfonds werd pas vanaf 1910 echt aandacht besteed aan kinderliteratuur. Het maakte toen plannen om een wedstrijd voor kinderboeken uit te schrijven.³² De kinderbibliotheek kreeg wel de steun van een aantal protagonisten van het Willemsfonds. Paul Fredericq werd bestuurslid van de Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken en wierp zich op als fondsenwerver, dit overigens zonder veel succes.³³

Om fondsen te werven, werden tijdens de carnavaldagen volksfeesten georganiseerd. De Harmonie van Vooruit, liberale en socialistische turnbonden, de socialistische Nellie's Kring en het koor van het Van Crombrughe's Genootschap luisterden die feesten op. Vooral socialistische en liberale verenigingen zorgden dus voor het draagvlak. De schepen van Onderwijs Felix Cambier, een progressief-liberaal die de kant van de Belgische Werkliedenpartij gekozen had, maakte kredieten vrij voor een lokaal en meubilair in de Geitenstraat, in een arbeidersbuurt buiten de Brugse Poort. In een aanpalend pand timmerde Herman Thiery in 'zijn' lagere stadsschool gestaag aan zijn pedagogisch project en pionierde hij in natuureducatie.³⁴ De drijvende krachten achter de kinderbibliotheek en Herman Thiery deelden een

belangrijke inspiratiebron, met name de Nederlandse reformpedagoog Jan Ligthart (1859-1916).³⁵ Hij ontwikkelde de methode van het aanschouwelijk onderwijs en schreef zelf ook een aantal verhalen voor kinderen.

Op 24 januari 1910 opende de kinderbibliotheek haar deuren. Het was een overdonderend succes. Er kwamen 187 kinderen opdagen voor 72 zitplaatsen. De organisatoren zagen zich genoodzaakt het reglement aan te passen. Enkel kinderen uit gezinnen waarin ook de moeder werkte werden toegelaten.³⁶ Het succes bleef duren. Gemiddeld kwamen elke avond 45 jonge lezers naar de bibliotheek in de Geitenstraat. Voor het systeem waren veel vrijwilligers nodig en de Maatschappij telde slechts 21 actieve leden. Praktisch was dit zo goed als onmogelijk. Daarom werd Elvire De Zutter aangesteld als vast en bezoldigd medewerkster.³⁷ De aanwezigheid van een onderwijzer(es) was noodzakelijk zodat de kinderen hulp konden krijgen bij hun huiswerk. Daarnaast waren er elke dag nog twee andere begeleiders van dienst. Ook de echtgenoot van Céline Dangotte, Raymond Limbosch, werd ingeschakeld. Hij berichtte er enthousiast over aan een vriendin.³⁸ Net zoals veel van zijn intellectuele generatiegenoten dweepte hij met de Spaanse anarchistische pedagoog Ferrer. Zijn rationele onderwijsvisie ging uit van een integrale opvoeding: moreel, fysiek en intellectueel. Het uiteindelijke doel was een klasseloze samenleving. Voor Limbosch was de bibliotheek het moment waar hij al zo lang op wachtte: de praktische omzetting van de pedagogiek van Ferrer.

In de publicaties en jaarverslagen werd gezwegen over mogelijke inspiratiebronnen, maar de fundamentele 'kindgerichte' aanpak waar de reformpedagogen voor stonden, werd integraal in de dagelijkse werking van de bibliotheek toegepast. Er werd gestreefd naar een harmonieuze ontwikkeling van het kind door aandacht te schenken aan muzische en dramatische vorming. In tegenstelling tot het traditionele onderwijs werd niet er uitgegaan van leeftijd om groepen op te delen. De lectuur werd geregeld onderbroken door gymnastische oefeningen. Een fleurige en warme inkleding van de lokalen werd als strikt noodzakelijk ervaren. Na een tijd mochten de kinderen zelf hun keuze maken: 'na korte tijd wordt men zelve hun leidraad'.³⁹ Misschien was de meest non-conformistische aanpak wel die van de co-educatie.⁴⁰ Jongens en meisjes werden samen opgevangen, al verwees geen enkele publicatie of reglement hier expliciet naar. Die manier van werken sloot naadloos aan bij het feministisch manifest van Reiner Leven, dat opriep tot een verbroedering van de seksen. De kinderbibliotheek wilde een totaalpakket aanbieden dat toegespitst was op de individualiteit van het kind. Toch bleek een integraal buitenschools programma niet te realiseren, het huiswerk van sommige kinderen nam te veel tijd in beslag waardoor ze niet meer toekwamen aan de kern van de zaak: lezen.⁴¹ Vanaf 1911 liet men deze dagdagelijkse werking varen, want veel van de vrijwilligers hadden inmiddels andere engagementen of zwermden uit over Europa. Een bijkomende reden om het totaalpakket te herzien, was de opening van een tweede filiaal in 1912, opnieuw in een arbeidersbuurt.⁴² De kinderbibliotheek werd nu ingeperkt tot een uitleendienst en een tweewekelijks leesuurkje.⁴³ Dit *story hour*, dat Omer Buysse

omschreef als ‘le produit nouveau et assez imprévu du féminisme américain’⁴⁴, was nog een ander element van het nieuwe Angelsaksische bibliotheekmodel dat in Gent werd geïntroduceerd.

De wetenschappelijke benadering van de begeleiding was een laatste belangrijke innovatie. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek namen zich voor jaarlijks een uitgebreid verslag te publiceren met gedetailleerde lezersstatistieken. In het onderwijstijdschrift *Minerva* werd de internationale gemeenschap van onderwijsvernieuwers op dit voornemen geattendeerd. Ze zagen in de publicatie van de jaarverslagen een belangrijk pedagogische meerwaarde.⁴⁵ Door statistieken bij te houden, zouden ze de productie en distributie van kinderliteratuur beter kunnen afstemmen op het kind zelf. De Gentse vrouwen waren niet de eersten om voor die wetenschappelijke en kindgerichte aanpak te kiezen. Twee jaar eerder had een andere Gentse onderwijsvernieuwer die zich achter het kinderbibliotheekproject geschaard had, Juliaan Varendonck (1879-1924), een studie gepubliceerd waarin hij door middel van een omvangrijke steekproef het leesgedrag en de voorkeuren van leerlingen uit het Gentse stedelijke onderwijs bestudeerd had. Varendonck, een vroege leerling van Sigmund Freud⁴⁶, en later een medestander van Hendrik de Man in de Centrale voor Arbeidersopvoeding, besloot zijn studie met een pleidooi om meer sprookjes aan te bieden om zo de fantasie van kinderen te stimuleren.⁴⁷ Tegelijkertijd onderstreepte hij nogmaals het belang om vanuit de leefwereld en de interesse van de kinderen te vertrekken: een moeilijk evenwicht. Céline Dangotte bevestigde dat het de kinderen zelf zouden zijn die hen konden leiden naar de juiste keuzes. Wie anders dan de kinderen zelf waren in staat om te weten welke boeken het best beantwoordden aan hun nieuwsgierigheid en mentale behoeften?⁴⁸ Die verregaande toepassing van reformpedagogische principes was revolutionair voor die tijd.⁴⁹

Het baanbrekende sociale en reformpedagogische initiatief van de Gentse vrouwen hield uiteindelijk al aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog op te bestaan. Ontoereikende financiële middelen, een gebrek aan overheidssteun en het besluit van het Gentse stadsbestuur om het zorgvuldig ingerichte leeszaaltje in de Geitenstraat opnieuw tot een gewoon klaslokaal om te vormen, deden de kinderbibliotheek de das om.⁵⁰

Het bredere historische belang van het kortstondige Gentse experiment schuilt niet alleen in de introductie van het Angelsaksische bibliotheekmodel, maar ook in de innoverende literatuurkritiek die er werd ontwikkeld.

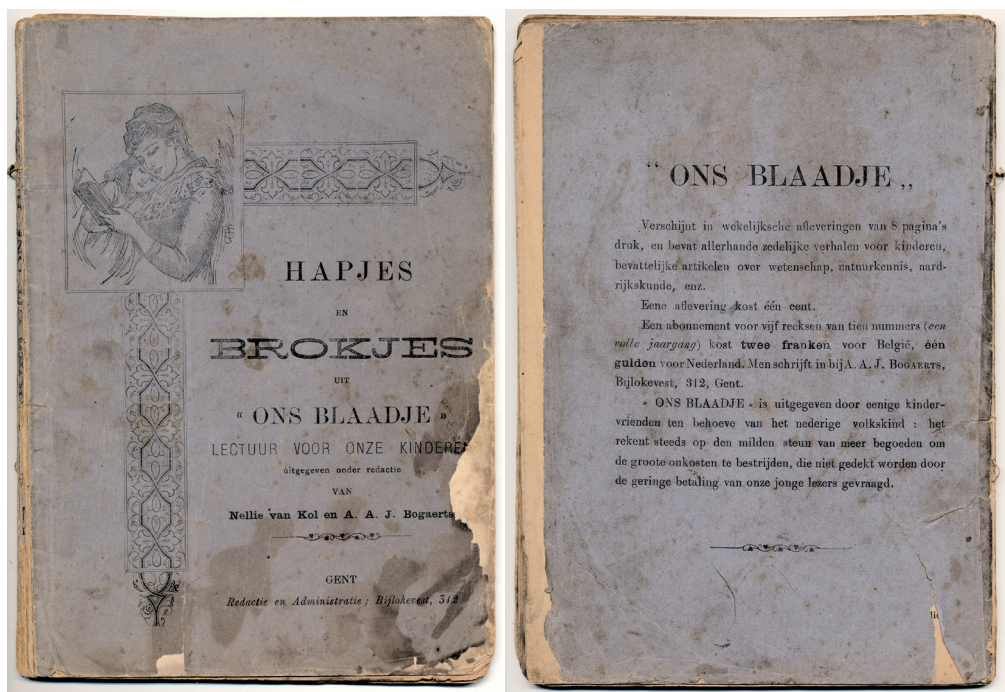
**'Aangenaam, nuttig en waar':
een feministische interpretatie van de *Kunsterziegungsbewegung***

Meestal wordt Hendrik van Tichelen (1883-1967), een Vlaamse jeugdschrijver met een liberaal profiel, gezien als de spilfiguur in de ontvoogding van de Vlaamse kinderliteratuur vanaf het interbellum.⁵¹ Van Tichelen maakte deel uit van een militante groep intellectuelen die de drijvende kracht was achter de Antwerpse afdeling van de Internationale Vereeniging voor de Rationeele Opvoeding van het Kind. Die groep startte in 1910, op het moment dat in Gent de deuren van de kinderbibliotheek openden, een 'nieuwe school'. Binnen het concept van de integrale opvoeding besteedde ze veel aandacht aan kinderliteratuur. Van Tichelen nam het voortouw om een bibliotheek voor de kinderen van de leden van de vereniging op te richten en publiceerde recensies van kinderboeken en kortverhalen in het tijdschrift *De Nieuwe School*. Later werd dat een afzonderlijke bijlage voor kinderen, onder de naam *Ons Kleine Volk*.⁵² Volgens van Tichelen moest de vorm van het kinderboek overeenstemmen met de intellectuele leeftijd van het kind. De vraag was niet of stijl van primair of secundair belang was: de vorm was de manier waarop de inhoud gepresenteerd werd en zo bepaalde de vorm of het boek aanvaard zou worden of niet. De inhoud van het boek moest in essentie 'waar' zijn, ethisch in de breedste zin van het woord, humanitair en neutraal, schreef hij in zijn invloedrijke studie in 1928.⁵³

In een onderzoek naar de historiografie ter zake besloot Rita Ghesquière dat kinderliteratuur nog meer dan literatuur voor volwassenen het product was van internationale modellen en uitwisseling.⁵⁴ In het werk van Van Tichelen weerklinken duidelijk echo's uit *Wat zullen onze kinderen lezen?*, het toonaangevende essay dat Nellie van Kol in 1899 publiceerde in *De Gids*.⁵⁵ Nellie van Kol (1851-1930) was een voormalig leerkracht en gouvernante in Nederlands-Indië en de echtgenote van de prominente Nederlandse sociaaldemocraat Henri van Kol. Gedurende de jaren 1880 en 1890 woonde het koppel van Kol geruime tijd in België, waar het actief participeerde in de socialistische beweging. Samen met de Gentse socialistische textielarbeidster Emilie Claeys richtte Nellie van Kol in 1893 de radicaalfeministische Hollandsch-Vlaamse Vrouwenbond en het tijdschrift *De Vrouw* op. In 1896 begon ze in samenwerking met de Gentse socialistische leerkracht en journalist Aimé Bogaerts (1859-1915) *Ons Blaadje*, een tijdschrift voor kinderen, en ontloopte zich onder de naam Nellie tot een erg productieve kinderauteur.⁵⁶

Van Tichelen was echter niet de enige Vlaming die zich liet inspireren door de visie van van Kol. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek ontwikkelden al voor de Eerste Wereldoorlog een gelijkaardige visie op kwaliteitsvolle kinderliteratuur.

De Gentse Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken richtte een 'bestendige boekencommissie' op, om elk boek te beoordelen volgens een vooraf bepaalde waardemeter. Die werd gepubliceerd in het *Asselsch Blad* (zie verder) en de *Gazette van Gent*.⁵⁷ De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek waren zo de eersten in België om vanuit niet-confessionele hoek een uitgebreide visie op kwaliteitsvolle kinder-

Cover en achterflap van *Hapjes en Brokjes uit Ons Blaadje*, Gent, 1896. (Amsab-ISG, Gent)

literatuur te formuleren.⁵⁸ Een goed boek moest aan drie algemene voorwaarden voldoen: het moest 'aangenaam, nuttig en waar zijn', criteria die nauw aansloten bij die van de Angelsaksische voorbeelden: *literary quality*, *child appeal* en *good values*.⁵⁹ De belangrijkste inspiratiebronnen voor de Gentse waardemeter waren echter uit Nederland afkomstig. De boekencommissie gebruikte de recensies van de Nederlandse Kinderbond en van de vermaarde literatuurcriticus J.W. Gerhard. Dat was een Nederlandse vertegenwoordiger van de Duitse *Kunsterziehungsbewegung*, of beweging voor kunstopvoeding, die de nadruk legde op esthetische criteria voor goede literatuur.⁶⁰ De 'kunstzinnige' opvoeding was een wezenlijk onderdeel van de reformpedagogiek.⁶¹ J.W. Gerhard, de broer van de Nederlandse socialistische leider Adrien Henri Gerhard, was een leraar, publicist en vroege medestander van de Nederlandse radicale feministe Wilhelmina Drucker (1847-1925).⁶² Onder het pseudoniem Silvia publiceerde hij in 1888 *De vrouw in de maatschappij*, een pamflet over vrouwenrechten, en verzorgde hij in 1891 de Nederlandse vertaling van August Bebel's *De vrouw en het socialisme*.⁶³ Dit waren vanzelfsprekend uitstekende adelbrieven voor de Gentse vrouwen.

Voor de *Kunsterziehungsbewegung* waren in de ideale kinderliteratuur waarheid en schoonheid met elkaar verweven. De Duitse school vond ook aanhangers in België

en Nederland en raakte verbonden met de arts-and-craftsbeweging, geïnspireerd door de Britten John Ruskin en William Morris. In België en Frankrijk transformeerde arts and crafts in art nouveau. Art nouveau, een term geïntroduceerd in Brussel in de eerste helft van de jaren 1880, betekende niet enkel een nieuwe kunst, maar ook een nieuwe samenleving, gemaakt door en voor het volk. Zowel de Britse arts and crafts als haar Belgisch-Franse evenknie benadrukte het esthetische als een tegenmacht voor de ontaarde industriële samenleving. In België floreerden dergelijke inzichten vooral in het tijdschrift *L'Art à l'école et au foyer* (1906-1914) en in de vereniging met dezelfde naam, die het doel had om kunst te populariseren en kunstonderwijs te stimuleren.⁶⁴

De beweging voor de integratie van kunst in de opvoeding bracht sociale hervormers met sterk uiteenlopende politiek-ideologische achtergronden samen: reactionaire katholieken, progressieve liberalen en sociaaldemocraten. Ook enkele schrijvers waren erbij betrokken. Hoewel de Duitse *Kunsterziehungsbewegung* een onmiskenbare invloed uitoefende, waren er grote verschillen in de onderliggende motivaties voor het belang dat aan het esthetische werd gehecht – motivaties die soms zelfs lijnrecht ingingen tegen de oorspronkelijke Duitse principes. In een bijdrage over katholieke kinderliteratuur stellen Christens e.a. dat de toegenomen aandacht voor schoonheid gezien moet worden als een aanvullend criterium om het morele effect van het boek te vergroten.⁶⁵ Ook Kay Vandergrift merkt op dat esthetische en educatieve doelstellingen in de praktijk van de Amerikaanse kinderbibliotheken niet los van elkaar gezien kunnen worden.⁶⁶

Al even belangrijk voor de ontwikkeling van (visies op) kinderliteratuur waren de reformpedagogische pleidooien voor een kindgerichte praktijk. In het Belgische literaire veld waren slechts weinig auteurs geïnteresseerd in kinderliteratuur, laat staan dat ze vertrokken vanuit de leefwereld van de kinderen. De Vlaamse auteur en toekomstig theaterpedagoog Herman Teirlinck (1879-1967) was een uitzondering. In 1906 schreef hij:

‘Laat u niet wijsmaken dat een kunstig boek niet in het bereik der kinderen liggen kan, dat een vertelsel of eene prent zich van alle kunst vrij moet maken om voor kinderen genietbaar te zijn [...] de schoonheid, dus het nut, van een kinderboek ligt in den graad van kinderkennis waarmee het verzonnen is en uitgevoerd. Een goed auteur voor de kinderen is dan tezelfdertijd een fijn psycholoog, paedagogisch ontwikkeld, of een teergevoelig kunstenaar, sterk-intuïtief aangelegd.’

Waarna een reeks voorbeelden volgden. Hij eindigde met te zeggen: ‘In België is, tot mijn spijt, niemand te noemen.’⁶⁷ Teirlinck vermeldde geen inspiratiebronnen, maar een paar weken voordien had hij wel aanvaard om een Nederlands boek van J.W. Gerhard te recenseren in zijn tijdschrift *Vlaanderen*. Teirlinck ontleende zijn kindgerichte opvattingen over kinderliteratuur deels aan Gerhard. In 1905

fulmineerde J.W. Gerhard tegen de bestaande literatuur, omdat daarin waarheid en schoonheid ontbrak. Bovendien kon een goed kinderboek voor Nederlandse kinderen volgens hem enkel door een plaatselijke auteur geschreven worden, die voldoende vertrouwd was met lokale specificiteiten om zich in de leefwereld van het kind te kunnen verplaatsen.⁶⁸

In zijn pleidooi voor de esthetische opvoeding bleef Gerhard enigszins vaag over de manier waarop men waarheid van onwaarheid kon onderscheiden. Een aantal Nederlandse feministes en reformpedagoges met sociaaldemocratische affiniteiten, zoals Nellie van Kol en Ida Heijermans, stelden op dit vlak veel duidelijkere eisen aan de kinderliteratuur en worden daarom vaak tot de pedagogische stroming gerekend, voor wie de morele boodschap primeerde op de vorm. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek verwezen niet expliciet naar Nellie van Kol, maar ze correspondeerden wel met haar en de gelijkenissen tussen hun waardemeter en van Kols artikel in *De Gids* zijn zo opvallend dat we – naast J.W. Gerhard – van Kol kunnen identificeren als de belangrijkste inspiratiebron.⁶⁹ Dat is niet zo verwonderlijk, aangezien haar opvattingen erg nauw aansloten bij die van De Flinken. Nellie van Kol was niet alleen een feministe, maar rond de eeuwwisseling wendde ze zich ook tot *Lebensreform*, vegetarisme en theosofie. Veel van die thema's vinden we terug in de standaarden voor goede kinderliteratuur, zoals zowel Nellie als de Gentse boekencommissie die bepaalde.

Het onderscheid tussen goede en slechte kinderliteratuur is zo oud als de belangstelling voor het onderwijs van kinderen. Tot diep in de 20e eeuw domineerde het katholieke standpunt dat kinderliteratuur religieuze en morele waarden hoog in het vaandel moest voeren. Het grootste deel van het boekenaanbod bestond uit heiligenlevens en stichtende verhalen.⁷⁰ Pas rond 1880 deed zich een eerste kentering voor, vooral in het buitenland. Het ethisch-religieuze dictaat werd in toenemende mate aangevuld met aandacht voor de esthetische functie van kinderliteratuur. Toch was het aanbod van lectuur voor kinderen relatief klein. Kinderen waren vaak verplicht terug te grijpen naar boeken die eigenlijk voor volwassenen geschreven waren. De zogenaamde volksboeken of folkloreboeken, vaak sagen en legenden, waren niet zelden voor kinderen én volwassenen bestemd.⁷¹

Volgens van Kol moest een goed kinderboek 'naar het beginsel – religieus; naar de strekking – evolutionair; naar den inhoud – universeel; naar den vorm – helder' zijn.⁷² 'Religieus' betekende voor haar niet dogmatisch godsdienstig, maar wel 'spiritueel', in de zin dat het boek het kind waarden zoals vrede, waarheid, goedheid, geluk en respect voor de medemens en de natuur moest bijbrengen.⁷³ Wat ze verstond onder een 'evolutionaire strekking' zouden we vandaag een progressief wereldbeeld noemen. Van Kol gaf nationalisme en liefdadigheid als voorbeeld. Patriottisme dat leidde tot rassenhaat en conflict wees ze ten stelligste af. De verheerlijking van liefdadigheid gekoppeld aan onderdanige dankbaarheid van de armen was evenzeer verwerpelijk. In de plaats daarvan moest productieve arbeid aangeprezen worden. 'Onafhankelijk van het godsdienstige of politieke midden waarin het kind leeft,

moet het in zijne lectuur leeren *den mensch* te eeren in al zijn verscheidenheden van geloof, politieke belijdenis, rang of stand.’⁷⁴ Ze keurde ook heroïsche, avontuurlijke jongensboeken en triviale meisjeslectuur af. Overeenkomstig hun feministische overtuiging, waren zowel van Kol als Gerhard voorstander van een en dezelfde literatuur voor jongens en meisjes. Wat de vorm betrof, benadrukte Nellie dat het verhaal verpakt moest zijn in een aantrekkelijke en plezierige stijl, maar ze was gekant tegen *l’art pour l’art*: ‘Is [kinderlectuur] er om het kind te vermaken of om het te leeren? [...] Ik ben van de leer-methode.’⁷⁵

De invloed van van Kol op de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek is onmiskenbaar. De waardemeter van de Gentse boekencommissie weerspiegelde immers vrijwel elk aspect van van Kols opvattingen. Die criteria waren echter zo uitgebreid en progressief dat maar een klein deel van de bestaande kinderliteratuur eraan beantwoordde. In de praktijk moesten er dus pragmatische keuzes worden gemaakt.

De praktijk: een ‘hoogmorele doch goed verborgene strekking’

In de marge van de Wereldtentoonstelling van 1910 in Brussel wist Céline Dangotte te vertellen dat de kinderbibliotheek een collectie had van meer dan vijfhonderd boeken, waarvan 94 procent Nederlandstalige.⁷⁶ Onder meer Virginie Loveling en de Nederlandse pedagoge Catharina van Rennes (1858-1940) schonken eigen werk, maar het gros van de boeken werd na een selectieprocedure aangekocht.⁷⁷ Bij die selectie moest de boekencommissie noodgedwongen ook middelmatige boeken toelaten, niet alleen omdat slechts een fractie van de bestaande kinderliteratuur voldeed aan de waardemeter, maar ook omwille van de principiële kindgerichte aanpak. Hoewel *Alleen op de wereld* van Hector Malot als onwaar, onrealistisch en overdreven werd beoordeeld, werd het toch weerhouden en werd het een van de populairste boeken in de bibliotheek.⁷⁸

Ook op het vlak van leeftijd werd het kindgerichte devies ‘het juiste boek voor het juiste kind’ toegepast. De recensenten gebruikten geen vaste leeftijdscategorieën, wat zou kunnen wijzen op een weinig wetenschappelijke aanpak. Het is echter meer waarschijnlijk dat dit een pragmatische aanpassing was aan de verschillende scholingsgraad, die – gezien het ontbreken van de algemene leerplicht – meer afhankelijk was van sociale achtergrond dan van leeftijd. Toch kunnen we enkele algemene tendensen ontwaren: versjes, prentenboeken en sprookjes werden aangeraden voor de jongste bezoekers van de bibliotheek (5 tot 9 jaar), hoewel sprookjes en dierenverhalen ook vaak geschikt werden geacht voor oudere kinderen (10 tot 15 jaar). De grote voorkeur voor sprookjes, die uit de beoordelingsfiches spreekt, stemt overeen met de *Kunsterziehung*-inspiratie van de Gentse vrouwen. Vanaf de leeftijd van 10 jaar konden realistische verhalen gelezen worden. Avontuurlijke en historische romans, en ook boeken over andere culturen, waren geschikt voor oudere kinderen (12 tot 16 jaar).

Net zoals Nellie van Kol hechtte de Gentse boekencommissie veel belang aan waarden zoals solidariteit, respect voor alle mensen, dierenliefde, verantwoordelijkheid, eerlijkheid en ijver. Wrede en gewelddadige scènes moesten geweerd worden, voor alle leeftijden. Jules Vernes *De schipbreuk van de chancellor* werd bijvoorbeeld als ‘ideaal voor nachtmerries’ bevonden: wegens afschuwelijke schetsen van lijden door honger en dorst, was het zelfs niet geschikt voor volwassenen.⁷⁹ Nationalistische verheerlijking en conflict werden resoluut verworpen, in het voordeel van boeken met een pacifistische boodschap. De enige waarvoor een uitzondering gemaakt werd was het ‘avontuurlijke’ *De leeuw van Vlaanderen*, want ‘niet alleen volwassenen, maar ook Vlaamse kinderen van circa 12 jaar en meer zullen van het werk genieten en er hunnen voorvaderen en hun land door leeren kennen en beminnen’. Andere boeken van Conscience konden op minder clementie rekenen.

Ook religieus dogmatisme werd afgewezen. *Token en Toon* van de Vlaamse katholieke schrijfster Hilda Ram werd bijvoorbeeld enkel toegelaten, omdat ‘het laagje godsdienst dat erover ligt, [...] van goeden aard (is) en [...] niet aan het geheel (schaadt)’.⁸⁰ Ook hier moesten echter pragmatische keuzes worden gemaakt. Omwille van hun ‘godsdienstige, bijbelse spil’ behoorden de boeken van de Duitse Johanna Spyri ‘niet in een moderne bibliotheek die tot doel heeft kinderen en daardoor het volk een ruimen blik te bezorgen’. De vier boeken van Spyri die geëvalueerd werden, werden allemaal ongeschikt bevonden. Waarschijnlijk omdat J.W. Gerhard ze warm aanbeval⁸¹ en omdat ze erg populair waren bij de jonge lezers, werden ze toch toegelaten.⁸² Soms gingen De Flinken ook in tegen de mening van Nellie van Kol, die rond 1900 een sterk religieus bewustzijn had ontwikkeld. In tegenstelling tot van Kol kon de Gentse boekencommissie het werk van de Franse christensocialistische pionier Elise de Pressensé (1826-1901) bijvoorbeeld maar matig appreciëren. *De bureu van Mevrouw Bertrand* was duidelijk en boeiend geschreven en stelde belangrijke waarden als zelfopoffering en dienstbaarheid centraal, maar omwille van de ‘enge godsdienst en verliefdheid’ kreeg het toch een ongunstige beoordeling. Die omgang met religie en conflicterende criteria en waarden zorgde nog voor andere tegengestelde meningen.

Het ideaal van klassenverzoening en de sociaalkritische instelling van De Flinken werden het duidelijkst weerspiegeld in de beoordeling van de voorstelling van klassen in kinderboeken. Overeenkomstig van Kols standaarden, weigerde de Gentse boekencommissie literatuur waarin liefdadigheid werd voorgesteld als het hoogste goed en prees ze werken aan waarin arbeid door iedereen geëerd werd. Verheerlijking van rijken en vernedering van armen wees ze ten stelligste af. In de praktijk werden verhalen over de welgestelde klasse aanvaard wanneer de personages eenvoudig waren.⁸³ Eenmaal werd een boek afgewezen, omdat het niet nuttig was voor kinderen uit de arbeiders- of middenklasse.⁸⁴ De boekencommissie verkoos klassenverzoenende literatuur die ‘kinderen verplaatste in alle standen en druk(te) op het volgende: dat goedheid, liefde en verstand het deel van *alle* mensen zijn, tot gelijk welke omgeving zij behoren’.⁸⁵

Covers van *Alleen op de wereld* (Hector Malot), *De schipbreuk van de Chancellor* (Jules Verne) en *De leeuw van Vlaanderen* (Hendrik Conscience).

Andermaal in navolging van J.W. Gerhard en Nellie van Kol en overeenkomstig met hun feminisme, keurden de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek zogenaamde jongens- en meisjesboeken af. Het meisjesboek, de ‘bakvisroman’, ontwikkelde zich in de loop van de 19e eeuw steeds meer volgens hetzelfde stramien: nadat de protagoniste zich een tijd verzette tegen haar toekomstige rol als echtgenote en moeder, zwichtte ze uiteindelijk voor haar burgerlijke plichten.⁸⁶ In Vlaanderen werd het genre op de kaart gezet door Dina Demers (1866-1958).⁸⁷ Niettegenstaande de onverenigbaarheid met de vooropgestelde criteria werden zulke boeken, ook die van Demers, in een aantal gevallen toch aanvaard door de Gentse boekencommissie. Bijna de helft van de gerecenseerde meisjesboeken werd wel geweigerd, meestal omdat het ‘overdreven liefdesverhalen’ waren of omdat de plotwendingen weinig geloofwaardig waren.⁸⁸ Zo werden de in Nederland bijzonder populaire meisjesboeken van Suze Andriessen (1850-1924) en haar vader P.J. Andriessen (1815-1877) bijzonder kritisch gelezen. Met name *Eva* (1873) werd vernietigend ontvangen. Het ‘zogenaamde meisjesverhaal’ vonden ze ‘drakerig’. Op het einde van de roman ‘trouwt (*Eva*) met een jonge, rijke dokter, ... en wordt een voorbeeld voor alle godvruchtige vrouwen en moeders’: totaal onwaarschijnlijk en sentimenteel.⁸⁹

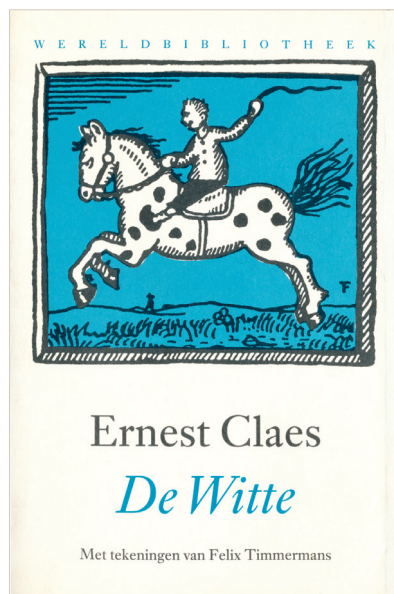
Ook de bekende en in Vlaanderen veel gelezen Nederlandse schrijfster Top Naeff (1878-1953) waagde zich aan het genre van het meisjesboek.⁹⁰ Over haar waren de meningen binnen de boekcommissie verdeeld. De ene reviewer wist de humor wel te appreciëren en oordeelde dat *t Veulen* (1903) uitstekend geschikt was voor meisjes van 15 à 16 jaar die de ironie konden vatten. De andere referent vond het boek ‘schadelijk’ voor kinderen omdat – in de woorden van Gerhard – ‘in deze tijden van vrouwenontvoogding’ niet kon gerechtvaardigd worden dat het verhaal

Covers van *'t Veulen* (Top Naeff) en *Regen en zonneshijn* (Tine van Berken).

werd verteld van een vrolijk, weinig begaafd meisje, dat door omstandigheden haar eigen brood moest verdienen en uiteindelijk enkel slaagt in het huismoeder zijn.⁹¹ De aanwezigheid van goede rolmodellen was het beslissende criterium voor de pragmatische aanvaarding van meisjesboeken, zelfs wanneer die het mikpunt waren van vernietigende kritiek door Gerhard of van Kol. De vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek apprecieerden de 'jongedames-literatuur' van Tine van Berken (1870-1899), die door Gerhard volstrekt werd afgewezen: 'Voor een werkelijke ontwikkeling der jeugdige meisjesziel, zijn zulke jongedamesboeken verderfelijk want ze belasten haar met waardelooze ballast en verstompen haar geest.'⁹² Ook de onderhoudende verhalen van Truida Kok (1869-1949), die volgens van Kol ziel misten⁹³ en aanzetten tot oppervlakkige frivoliteit⁹⁴, werden in Gent wel aanvaard: 'Zelfingenomen gemakzuchtige meisjes schoppen het tot verpleegster, onderwijzers en concertzangeres, wat burgerlijk, doch goed van bedoeling en opvatting, levendig en verzorgd.' Dat een van haar hoofdpersonages apotheker werd en net als mannen een vrij beroep kon uitoefenen, vonden ze als boodschap belangrijker dan de moraliserende kleinburgerlijkheid waarmee de rest van het oeuvre van Kok doorspekt was.⁹⁵

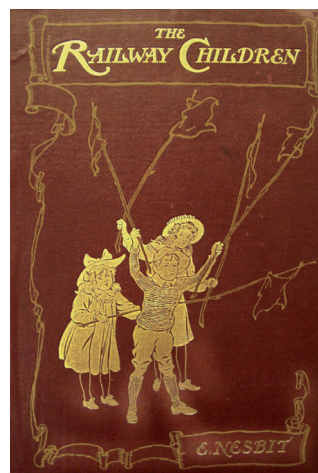
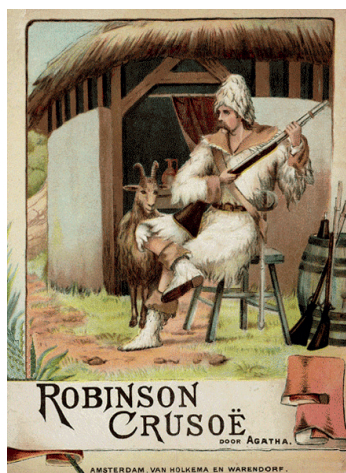
Diezelfde pragmatische afweging van verschillende criteria vinden we ook in de perceptie van de mannelijke variant van de 'bakvisroman', met name de kwajongensroman. Het jongensboek kreeg in Vlaanderen sneller voet aan de grond. Personages als de archetypische kwajongen De Witte van Zichem zijn al van in

Covers van *Fransje Elswoudt* (Truida Kok) en *De Witte* (Ernest Claes).

het laatste kwart van de 19e eeuw terug te vinden in de Vlaamse kinderliteratuur. Rond de figuur van de kwajongen ontwikkelt zich zelfs een subgenre waarin de auteur – vaak in een bucolische setting – eigen jeugdherinneringen evoceert.⁹⁶ De Gentse onderwijzer-schrijver Alexis Callant creëerde in 1892 een stedelijke variant van dit jongenstype: een schelm die zwervend over de straat kattenkwaad uithaalt, maar het hart wel op de juiste plaats heeft. Avonturenromans werden over het algemeen gunstig beoordeeld, op voorwaarde dat er weinig of geen geweld aan te pas kwam. In dat geval, bijvoorbeeld bij *Robinson Crusoe* van Daniel Defoe, werden avonturenromans vaak aangeraden aan jongens én meisjes. Een boek van Sophie Wörishöffer (1838-1890), *Lionel Forster, de kleurling*, een verhaal over de Amerikaanse Burgeroorlog, werd door de ene recensent als een goed jongensboek beschouwd, terwijl de andere beoordelaar het enkel voor volwassenen geschikt achtte. Victoire Ledewijn, die deze bespreking voor haar rekening nam, apprecieerde ‘het krachtig pleidooi tegen de slavernij, voor de bevrijding en zedelijke ontwikkeling van negers’. Door ‘gruwelijke oorlogstaferelen en schrikwekkende gewetensknaging’ vond ze het echter weinig geschikt voor kinderen.

In de categorie van de uitmuntende kinderliteratuur vinden we die auteurs die het dichtst stonden bij de sociaalkritische en reformpedagogische opvattingen van De Flinken en die boeken die de dubbele esthetisch-didactische functie het best belichaamden. De kinderverhalen van de Nederlandse reformpedagoog

Covers van *Robinson Crusoe* (Daniel Defoe), *Een zomervacantie bij de grenzen* (Jan Ligthart) en *The Railway Children* (Edith Nesbit).

Jan Ligthart waren ‘als alles van dien schrijver, heerlijk ongedwongen, met het dubbel, wel bereikte doel van tegelijk te vermaken en te onderwijzen’.⁹⁷ Alles wat geschreven of verzameld werd door Nellie van Kol werd aangeprezen als ‘eenvoudig, fris en levendig’, bovendien ‘gezellig verteld en zonder eenige zweem van schoolmeesterachtigheid’.⁹⁸ De Friese kinderschrijfster Nienke van Hichtum, echtgenote van de Nederlandse sociaaldemocraat Pieter Jelles Troelstra, werd niet enkel heel positief gerecenseerd, maar ook aangehaald als een autoriteit in de gunstige beoordeling van *The Railway Children* van Edith Nesbit, de kinderschrijfster op wie A.S. Byatt zich baseerde voor haar roman *The Children's Book* (zie het begin van deze bijdrage).⁹⁹ *The Railway Children* (1906) kende tot over de grenzen van Engeland heen bijzonder veel bijval. Nesbit vertelt erin het verhaal van drie kinderen die op zoek gaan naar hun vader die onterecht gearresteerd werd voor spionage – een duidelijke verwijzing naar de Dreyfusaffaire. Het boek werd drie jaar na de verschijning in het Engels al vertaald in het Nederlands.¹⁰⁰ Ook in Vlaanderen en Nederland werd het een klassieker. De Gentse commissie keurde vijf boeken van Nesbit en bevond die allemaal uitstekend, omdat zowel de inhoud als de vorm kon bekoren.

Volgens de Gentse boekencommissie moesten kinderboeken ‘aangenaam’ zijn naar de vorm, maar zouden ze enkel aanvaard worden als ze ook ‘nuttig’ en ‘waar’ naar de inhoud waren. In de praktijk konden vorm en inhoud niet van elkaar gescheiden worden. De beoordelingsfiches tonen aan dat aantrekkelijkheid en kindgerichtheid gemeten werden op basis van een levendige, boeiende en heldere stijl, gecombineerd met de kunst om een moraal over te brengen zonder moraliserend te zijn. De kleurrijke en sociaalkritische verhalen over arbeiderskinderen van Alexis

Callant werden erg gewaardeerd, want 'in ieder verhaaltje, in ieder tafereeltje, steekt minstens één zedenles, maar die zijn zoo fijn ingewerkt dat ze ongemerkt met het verhaal mee naar binnen glijden en de jeugd aan het denken brengen zonder dat ze 't merkt'.¹⁰¹ Romantisch, gekunsteld of ouderwets taalgebruik en een belerende toon werden ten stelligste afgewezen.

Het is dus allesbehalve eenvoudig om een lijn te trekken in de beoordelingen. De kindgerichte aanpak in combinatie met het geringe kwaliteitsvolle aanbod maakte dat de commissie pragmatische keuzes moest maken. Toch stelde ze rangorden op van genres, waarden en stijkenmerken. Van de 363 bewaarde besprekingen kregen uiteindelijk 72 boeken een negatieve beoordeling. Twee genres werden heel kritisch benaderd: de meisjesboeken en de geschiedenis- en oorlogsverhalen. Dat kan ook gerelateerd worden aan de stijkenmerken en de waarden waar prioriteit aan gegeven werd. Geweldloosheid, dienstvaardigheid, solidariteit en liefde voor de natuur stonden duidelijk bovenaan de lijst van aanbevolen waarden en normen. Op het vlak van stijl keerden in de negatieve beoordelingen vaak de kwalificaties 'langdradig', 'sentimenteel' en 'onnatuurlijk' terug.

Voor ouder en kind: het 'Asselsch Blad'

De bibliotheek was niet het enige educatieve initiatief van De Flinken. Nog voor ze daar hun schouders onder zetten, richtten ze een schooltje op in de Assels, in Drongen bij Gent, waar ze experimenteerden met een integrale morele, fysieke en intellectuele onderwijspraktijk die moest resulteren in een ideale klasseloze samenleving. Het schooltje was geen lang leven beschoren. Op aansturen van de dorpspastoor, die vanaf de preekstoel het initiatief kapittelde als een 'openlucht danszaal' bestuurd door 'hoeren', hielden ouders hun kinderen al snel weg van de school. Op aanraden van Raymond Limbosch, de toekomstige echtgenoot van Dangotte, startten De Flinken vervolgens met de uitgave van een tijdschrift: 'Puisque les enfants ne peuvent plus venir vers vous, allez vers eux. Publiez un journal.'¹⁰² Met het *Asselsch Blad* (1909-1914) richtten ze zich niet alleen tot de kinderen, maar ook tot de ouders en in het bijzonder de moeders. Het tijdschrift werd een echte voltrefter: het aantal abonnees schommelde tussen de vijfhonderd en de duizend, wat voor die tijd aanzienlijk was.¹⁰³

Het *Asselsch Blad voor Ouders en Kind* werd een tweewekelijks tijdschrift 'gewijd aan de voorbereiding van een edeler geslacht door het verspreiden onder het volk van gezonde gedachten over opvoeding, gezondheidsleer, ethische en sociale quaestiën'. Het was een onafhankelijke en bewust laagdrempelige publicatie bestemd voor de arbeidersklasse. De populariserende artikels over reformpedagogiek, huishoudkunde en sociale hygiëne werden vaak ontleend aan *De Vrouw* van de Nederlandse socialistische feministe en pedagoge Ida Heijermans, aan *Le Journal des mères* van de Brusselse vrijzinnige feministe en antialcoholactiviste Marie Parent, maar ook aan *L'éducation familiale*, uitgegeven door de gelijknamige pedagogische vereniging.

Voor kinderen was er een apart katern voorzien met verhaaltjes en gedichten.

Het in 1908 ter ziele gegane *Ons Blaadje* was ongetwijfeld een van de inspiratiebronnen voor dit bijvoegsel. Van Kol richtte het tijdschrift op, met de socialistische onderwijzer en latere hoofdredacteur van *Vooruit* Aimé Bogaerts als coredacteur.¹⁰⁴ De eerste aflevering verscheen in 1896, toen van Kol nog in België woonde. Met de medewerking van Ida Heijermans, Nienke van Hichtum, Marie Van Zeggelen (1870-1959) en verschillende andere, hoofdzakelijk sociaaldemocratische kinderauteurs, werd wekelijks voor enkele centen een selectie originele en vertaalde kinderliteratuur aangeboden.¹⁰⁵

Er waren ook inhoudelijke parallellen tussen het *Asselsch Blad* en *Ons Blaadje*. Overeenkomstig de idealen van De Flinken, kwamen in het *Asselsch Blad* bijdragen aan bod over geheelonthouding, vegetarisme, *Lebensreform*, pacifisme en feminisme.¹⁰⁶ In de ogen van De Flinken – en van toenmalige feministen in het algemeen – waren vrouwenrechten, (reform)pedagogiek en sociale hervorming immers inherent met elkaar verweven. Of, zoals Céline Dangotte verklaarde in een lezing over ‘quelques préjugés éducatifs’: ‘Le meilleur moyen éducatif (la pratique) est d’ailleurs refusé aux femmes: le droit de vote.’ In haar kritiek op de verschillende opvoeding van jongens en meisjes verwierp ze de gangbare opvatting dat vakken als huishoudkunde en hygiëne enkel voor meisjes voorbehouden moesten worden: ‘Les hommes ne devraient-ils pourtant pas aussi être préparés à bien remplir leur rôle de père?’¹⁰⁷ Hoewel haar eigen artikels, geschreven onder het pseudoniem Moeder Lien, meestal gericht waren aan beide ouders, weerspiegelden de pagina’s van het *Asselsch Blad* hoofdzakelijk de maternalistisch-feministische notie van een wetenschappelijk of professioneel moederschap. De verwetenschappelijking van de opvoeding stimuleerde de herdefiniëring van de rol van de vrouw in het gezin: van een traditionele private verantwoordelijkheid naar een taak van algemeen maatschappelijk nut. De maternalistische feministen en pedagogen op wie De Flinken zich inspireerden – onder meer Ida Heijermans en de Zweedse Ellen Key¹⁰⁸ – definieerden het moederschap als een sociale functie en benadrukten het publieke belang van de vrouwelijke zorgende kracht als oplossing voor de sociale kwestie.¹⁰⁹

In 1912 richtte het *Asselsch Blad* zich eveneens op een specifieke, nieuwe doelgroep: vrouwelijk dienstpersoneel. Dat jaar richtte de Gentse Vrouwenbond in samenwerking met een militant van de socialistische Gemengde Weerstandskas, Gust Vandeweghe, een onafhankelijk syndicaat voor dienstmeisjes op.¹¹⁰ Het secretariaat van de vereniging was gevestigd in een afdeling van *Vooruit* in de Zondernaamstraat en de ledenvergaderingen vonden plaats in het huis van Dangotte aan de Bijlokevest.¹¹¹ De vakvereniging sloot zich aan bij de werklozenkas van de stad Gent en startte met een plaatsingsdienst.¹¹² Het doel van de organisatie was ‘à la fois éducatif, social et professionnel’.¹¹³ In tegenstelling tot de vaak bevoogdende burgerlijke initiatieven ten aanzien van vrouwelijk dienstpersoneel, legden Dangotte en Vandeweghe de nadruk op sociale rechten voor deze ‘huisslaven’: loonsverhoging, wettelijk verlof, bescherming tegen misbruik door (mannelijke) werkgevers.¹¹⁴

Hoofding van
het *Asselsch*
Blad van 11 sep-
tember 1909. De
tekening is van
Eleanor Mabel
Elwes, de latere
vrouw van
George Sarton.
(Universiteitsbi-
bliotheek Gent)

Het *Asselsch Blad* benadrukte de persoonlijke autonomie en ontwikkeling van de dienstmeisjes en jonge arbeidsters in het algemeen en reikte hen daartoe onder meer een lijst met aanbevolen lectuur aan.¹¹⁵ De meisjes werd aangeraden te starten met 19e-eeuwse romantische literatuur en zo de stap te zetten naar het realistische, sociaalrealistische en sociaal bewogen naturalistische proza. Hendrik Conscience en Alexis Callant waren geschikt voor beginnende lezers. Vervolgens konden de werksters de novellen van Virginie Loveling proberen, net als de eerste Vlaamse meisjesboeken van de hand van Dina Demers en de uitermate populaire tendensromans van de Duitse idealistische schrijfster Eugenie Marlitt (1825-1871). Die laatste voerde vaak onafhankelijke en vrijdenkende heldinnen uit de middenklasse op om ze uiteindelijk toch als respectabele echtgenotes en huismoeders te laten eindigen: 'Marlitt's novels are thus neither radical nor reactionary, or rather, they are both: radical in their initial impulse and reactionary in their resolution.'¹¹⁶ Ten slotte kon de ervaren lezer die 'graag ernstige of treurige boeken leest' zich wagen aan de toonaangevende Nederlandse feministische roman *Hilda Van Suylenburg* (1898) van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk, naast het pacifistische sleutelwerk *De wapens neergelegd* (1889) van de Oostenrijkse Bertha von Suttner, en socialistische literatuur zoals *Voor 't volk geofferd* (1881) van Edward Anseele. Von Suttner gaf overigens haar persoonlijke toestemming aan Dangotte voor een Nederlandse vertaling van *Souvenirs de Guerre* (1904).¹¹⁷

ASSELSCH BLAD

Voor Ouders

en Kind

Het nummer: 2 centiemen

Prijs per jaar, verzendingskosten inbegrepen en bij vooruitbetaling:

voor België: 0,75 fr.,

voor Holland: 1,10 fr.

Redactie en Administratie:

4, BIJLOKEVEST, 4, GENT

Veertiendaagsch blad gewijd aan de voorbereiding van een edeler geslacht door het verspreiden onder het volk van gezonde gedachten over opvoeding, gezondheidsleer, ethische en sociale quaestien

Het *Asselsch Blad* publiceerde ook lijsten van kwaliteitsvolle literatuur voor kinderen. De keuzes lagen – evident – in het verlengde van die die de leescommissie van de kinderbibliotheek maakte. Vaak kondigde het blad de boeken ook op die manier aan. Een van de meest aanbevolen auteurs was de befaamde Louisa May Alcott (1832-1888), de Amerikaanse abolitioniste en feministe. *Een nichtje met zeven neven* werd geprezen voor het pleidooi voor lichamelijke opvoeding, reformkledij voor meisjes en ‘de ongedwongen omgang tussen jongens en meisjes, opbeuren der goede hoedanigheden bij verwaarloosden, liefde voor natuur- en geestesontwikkeling’.¹¹⁸ In het bijzonder *Little Men*, ‘championing progressive educational ideas’¹¹⁹, werd beschouwd als uitstekende literatuur, niet enkel voor kinderen, maar ook voor ouders, opvoeders en onderwijzers, die er ‘nuttige wenken aangaande opvoeding’ in konden vinden. Helaas was er enkel een verkorte Nederlandstalige versie op de markt.¹²⁰ *The wonderful adventures of Nils Holgersson* van de Zweedse Nobelprijswinnares Selma Lagerlöf (1858-1940) was het summum van goede kinderliteratuur volgens de vrouwen van de Gentse kinderbibliotheek. Het is het enige boek waarvan een uitgebreide recensie verscheen in het *Asselsch Blad*, onder de sprekende titel *Een boek uit honderdduizenden*. Lagerlöf wordt hierin geloofd als een auteur met een talent dat zijn gelijke niet kende, als iemand met een bijzondere sprookjesfantasie die erin slaagde door te dringen tot de mysteries van de menselijke geest. Het verhaal van Nils, bedoeld om kinderen dierenliefde bij te brengen en hen over Zweden te leren, was ‘een meesterwerk uit pedagogisch, uit artistiek en uit humanitair oogpunt’.¹²¹ Het was met andere woorden de ultieme belichaming van de sociale, educatieve én *Kunsterziehung*-idealen van De Flinken. Het hoeft niet te verbazen dat Lagerlöf

Links: Hoofding van het *Asselsch Blad* van 1 januari 1912.
Rechts: Oproep aan de lezers en beschrijving van de nieuwe hoofding in het *Asselsch Blad* van 1 januari 1912. (Universiteitsbibliotheek Gent)

Verschaft ons nieuwe abonnennten!

Onze werking.

Zooals wij in het laatste nummer aankondigden hebben wij den *titel* van het *Asselsch Blad* verkleind. De prent stelt een huisgezin voor zooals er **vele** zouden moeten zijn : de dochter leest vóór, vader en moeder luisteren naar al het onverwachte dat hun kind hun mededeelt. 't Is alsof er voor hen een nieuw licht opging, licht van kennis en leven; moge het zoo mettertijd in vele huisgezinnen zijn en moge het *Asselsch Blad* er aan geholpen hebben.

eveneens een voorstander van vrouwenrechten was. Het *Asselsch Blad* publiceerde haar toespraak voor het congres van de Wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in Stockholm in 1911.¹²²

De literatuur in het katern voor de kinderen werd onder meer ontleend aan Nellie van Kols kinderbibliotheek en aan de publicaties van Hendrik van Tichelen. De meest gepubliceerde auteur in de kinderrubriek was echter een katholiek onderwijzer uit de omgeving van Marie-Elisabeth Belpaire, Hendrik Muyldermans (1873-1971).¹²³ Vanaf 1910 zond hij op regelmatige basis kinderrijmpjes in, die Dangotte erg waardeerde omwille van hun 'lieve' inhoud en 'eenvoudige' stijl.¹²⁴ Het versje *Een flinke soldaat* werd echter geweigerd omdat het indruiste tegen de pacifistische redactionele lijn van het tijdschrift.¹²⁵ De moraal van de geselecteerde verhaaltjes kwam stevast neer op naastenliefde, liefde voor dieren en de natuur, plichtsbesef en het ontraden van drankmisbruik en roken. Volgens een van Dangottes kritische, linkse vrienden was de kinderbijlage echter 'om te weenen'.¹²⁶ Ook Victoire Ledewijn, lid van De Flinken, klaagde over de publicatie van een absurd religieus verhaal waarin een jongen de hemel verdiende door dagelijks in een gebed tabak af te zweren.¹²⁷

De relatief kleine onderneming die het *Asselsch Blad* was, leed in het algemeen onder een gebrek aan originele kopij, 'ce qui a pour conséquence que l'A.B. ne réflète pas exactement les idées des fondateurs et manque son but éducatif'.¹²⁸ Volgens Ledewijn was de inhoud van het blad nog niet laagdrempelig genoeg. Bovendien zouden de veelvuldige verwijzingen naar God – 'l'on se demande si Moeder Lien est devenue croyante' – hun lezers misnoegen. Die vrees voor een dalend abonnenntenbestand werd bewaarheid aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Een rondvraag onder de voormalige abonnees bevestigde Ledewijns analyse. In een repliek in een van de laatste nummers van het tijdschrift gaf Dangotte toe dat, alle

vulgariserende inspanningen ten spijt, de artikels in het *Asselsch Blad* mogelijk te hoog gegrepen waren voor de ‘eenvoudige lezers uit de werkersstand’. De kritiek als zou de soms religieuze inhoud in strijd zijn met de onpartijdigheid van het tijdschrift, weerlegde ze echter met klem. ‘Ikzelf ben eene ongelooovige’, schreef ze, maar ze verwees toch naar God ‘omdat er in de menselijke ziel iets is dat immer naar iets hoogers zal verlangen en dat nooit beter uitgedrukt zal worden dan door het woord God’. Konden de lezers hieraan niet ‘de beteekenis geven van: Ideaal, Allerbeste, Schoonheid en nog meer’?¹²⁹

In tegenstelling tot Dangotte evolueerde van Kol wel van een theosofisch en pantheïstisch naar een theïstisch wereldbeeld. Dat uitte zich ook in de kinderliteratuur die aangeboden werd. De *christian turn* die Nellie van Kol nam met *Ons Blaadje*, was de reden waarom Aimé Bogaerts er zich in 1900 van distantieerde. Bogaerts, in Gent ook voorzitter van de Socialistische Vrijdenkerskring, kon zich niet vinden in de ‘valsche godsbegrippen’ die ze ‘in de hoofden van de jeugdige hersenen’ liet dringen. Hij herinnerde haar eraan dat het bij de oprichting hun gezamenlijke bedoeling was om hen te houden ‘bij het natuurlijke, kinderlijke en wetenschappelijke’. Als dat niet het geval was zou hij *Ons Blaadje* bestrijden zoals hij het ooit gepromoot had.¹³⁰ Bogaerts schreef aan Emilie Claeyts dat hij zich niet kon vinden in de ‘metafysische dwaalbegrippen’ van Nellie van Kol.¹³¹ Claeyts vond dit getuigen van bitterheid en gebrek aan verdraagzaamheid, waarop Bogaerts reageerde dat van Kol blijkbaar vergeten was dat hij het initiatief genomen had voor de oprichting en dat de geldschietters vrijdenkers waren. Bogaerts meende ook dat de ‘godsdienstleugens’ mee aan de basis lagen van de dramatische terugval van het aantal abonnees, van tweeduizend naar zeshonderd.¹³² Emilie Claeyts twijfelde echter niet aan de goede bedoelingen van Nellie van Kol en hoopte ‘in het belang van het Vlaamsche kind’ dat ze hun meningsverschillen zouden overstijgen. De waarheid had volgens haar alles te winnen bij het vrije onderzoek. ‘Wanneer vrijdenkers alle godsdienstige lectuur voor hunne kinderen of volgelingen trachten te weren’, kon men toch niet verwachten dat gelovige ouders hun kinderen niet-confessionele literatuur lieten lezen? Pas dan zouden ze slagen in hun opzet.¹³³ Dit actief pluralisme avant la lettre was niet zover verwijderd van de positie die het *Asselsch Blad* innam. Net zoals bij *Ons Blaadje* werd dit echter niet gesmaakt door het overwegend vrijzinnige lezerspubliek. Dit had repercussies op het aantal abonnementen. Enkele maanden voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verscheen de laatste aflevering.

Cultureel ondernemen: de Collection du Petit Artiste

In de aanloop van de Eerste Wereldoorlog werd de rol van Céline Dangotte binnen de Gentse kinderbibliotheek en de Vrouwenbond minder prominent. Het was niet haar huwelijk of prille moederschap die al haar aandacht opeisten. Haar moeder startte na haar scheiding een eigen interieurzaak in Brussel. Maar nog voor de zaak goed en wel uit de steigers kwam, overleed ze. Als enige erfgenaam nam Céline Dangotte in 1912 de zaak over en verhuisde ze naar Brussel. Op 28-

jarige leeftijd kwam ze aan het hoofd te staan van een interieurzaak met een tiental personeelsleden. Ze voerde het plan van haar moeder uit om er een geïntegreerde arts-and-craftsonderneming van te maken met meubelen en decoratie gemaakt voor en door het volk. Het centrale uitgangspunt van haar gemeenschapskunst was dat de schoonheid van objecten en gebouwen in de leefwereld van brede lagen van de bevolking een verheffend potentieel had. Bij de omvorming van de zaak in L'Art Décoratif Céline Dangotte had ze in de toen al gerenommeerde architect Albert Van Huffel (1877-1935) een creatief directeur gevonden. Van Huffel was in de Gentse kunstkring Kunst en Kennis danig onder de indruk geraakt van de Britse arts-and-craftsbeweging.¹³⁴ Hij verwierf enige bekendheid met meubelontwerpen waarmee hij de brug maakte van art nouveau naar art deco, maar ging toch vooral de geschiedenis in als ontwerper van de Basiliek van Koekelberg.¹³⁵

In de lente van 1914 verwoordde Dangotte in haar dagboek haar invulling van het culturele ondernemerschap. Het waren altijd haar 'instincts d'éducatrice' geweest die haar gedreven hadden. Die hadden zich geënt op haar artistieke instincten en 'instincts de révoltée'. Ja, ze droomde ervan rond zich fiere vrouwen te zien ontwikkelen, onafhankelijk en loyaal, die net als zij de wereld wat nieuwe schoonheid wilden bijbrengen. Loyauteit was voor haar cruciaal. Bovendien verwachtte ze van haar medewerkers dat ze zelf verantwoordelijkheid konden opnemen. Haar ontgoocheling was dan ook groot toen ze vernam dat een van haar werknemers inkomsten verduisterde en dat anderen spontaan geen initiatieven namen. In haar memoires, vele decennia later, blikte ze terug op wat ze omschreef als een van haar grootste desillusies. Neen, op zakelijk vlak kon ze geen enkele van haar ambities realiseren en Maison Dangotte was geen 'société vraiment collective' geworden zoals ze het omschreef in 1907. Het voornemen dat ze met haar moeder deelde om iedereen die meewerkte dezelfde rechten (winstdeelname) en plichten (verantwoordelijkheidszin) te geven, liep faliekant af.¹³⁶ Daarbovenop kwam dan nog eens het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Jarenlang balanceerde de zaak op de rand van het faillissement.

Tijdens de oorlog waren de opdrachten schaars en waren ze verplicht de stock te verkopen. De vrijgekomen winkelruimte werd ingevuld door het Rode Kruis en een klein, clandestien theater waarin lezingen en theatervoorstellingen georganiseerd werden. Dangotte en haar man zetten zich ook tijdens de oorlog verder in voor de morele en artistiek-literaire ontwikkeling van kinderen, zij het op twee verschillende niveaus. Dangotte ontwikkelde zich verder als cultureel ondernemer, terwijl Limbosch eerder het spoor volgde van beschouwing en contemplatie.¹³⁷ Zijn verblijf in de gevangenis versterkte dit alleen maar.¹³⁸ Samen met de Franse geëxcommuniceerde socialistische priester Marcel Hébert richtte hij in 1917 het studiegenootschap Coenobium op.¹³⁹ De Franse filosoof en pedagoog Jean Delvolvé, die Limbosch via Hébert had leren kennen, werd corresponderend lid. Wat hen bond was de zoektocht naar manieren om een universele moraal te onderwijzen.¹⁴⁰ Coenobium bestond verder uit auteurs, beeldend kunstenaars, vrienden, pedagogen, theosofen, katholieken

UN CONSEIL AUX PARENTS

Donnez à vos enfants de beaux
et bons Livres !

Pour être sûrs de leur qualité il suffit que vous choisissiez les éditions de

L'ART DÉCORATIF C. DANGOTTE

AVENUE DE LA TOISON-D'OR, 65, BRUXELLES

Pour les tout petits :
ABC de BLANDAIN, 28 pages en couleur, couverture cartonnée. Pièce : fr. 4.25.

Pour les enfants de 5 à 7 ans :
Rimes et Rondes, illustrées par JASFAR. Pièce : fr. 4.75.
 N° 1 — *Arlequin marie sa fille.* | N° 2 — *Compère, qu'as-tu vu ?*

Pour les enfants de 7 à 12 ans :
Collection du Petit Artiste. Livres à colorier.
 Dix lithographies originales, dont cinq en couleur et cinq en noir. PRIX : fr. 5.50.
Fables de La Fontaine : RION. | *Les Belles Dames* : RAMAH.
Le Livre des Merveilles : BALTUS. | *Le Rêve de Fifette* : G. BERCHMANS.
Plaisirs d'Hiver : SPILLIAERT. | *En Aeroplane* : J. et L. HOVINE.

Les Contes sous-marins, de L.-J. HOVINE, 2e édition illustrée, couverture en couleur. Fr. 4.75.

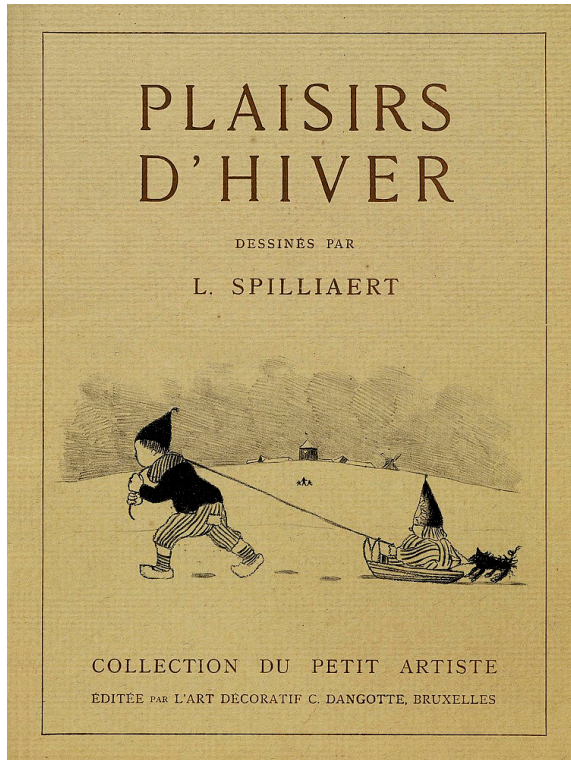
Pour les enfants de 10 à 14 ans :
Le Journal d'une Poupée belge pendant l'Occupation,
 par L.-J. HOVINE, illustré de 60 dessins à la plume. Fr. 5.50.

Advertentie van de Collection
du Petit Artiste uit *Savoir et
Beauté*. (Erfgoedbibliotheek
Hendrik Conscience,
Antwerpen)

en ook marxisten; voorwaar een heterogeen gezelschap.¹⁴¹ Limbosch hield er twee zielsverwanten aan over voor de rest van zijn leven: de mystieke en symbolistische schilder Georges M. Baltus en de filosoof Paul Decoster (1886-1939).¹⁴²

De filosofische activiteiten van Coenobium stonden in schril contrast met de culturele ondernemingszin van Céline Dangotte. Zij stond mee in voor de organisatie van speelgoedtentoonstellingen en vatte in 1917 het idee op om artistiek hoogstaande kinderboeken en kleurboeken uit te geven.¹⁴³ De meeste contacten voor die Collection du Petit Artiste werden aangebracht door George Baltus. Hij bracht haar onder andere in contact met Ramah, schuilnaam van beeldend kunstenaar en illustrator Henri Raemaker (1887-1947). Ramah verwierf zijn reputatie als begenadigd tekenaar en etsen door zijn illustraties in een bibliothele uitgave uit 1913 van *Les Villages illustrés*, een van de bekendste werken van Emile Verhaeren. Het meest tevreden was Dangotte echter met de toezeggingen van Leon Spilliaert (1881-1946) en Walter Sauer (1889-1927), twee symbolistische kunstbroeders van Baltus.¹⁴⁴ Nadat Spilliaert een tijd in Genève had gewoond en actief was in de pacifistische kringen rond Romain Roland, vestigde hij zich in 1917 opnieuw in Brussel. Met dank aan zijn vrienden Leon Sneyers en George Baltus slaagde hij erin zijn artistieke loopbaan terug op de rails te zetten. Sneyers was architect, decorateur, galeriehouder en een van de grootste concurrenten van Dangotte, al werkten ze ook geregeld samen. Hij was sterk beïnvloed door de Wiener Secession en vormde een belangrijke schakel tus-

Cover van *Plaisirs d'Hiver*,
een uitgave met tekeningen
van Leon Spilliaert.
(Koninklijke Bibliotheek
van België, Brussel)

sen de Brusselse art-nouveau-esthetica en de Oostenrijkse secessionstijl.¹⁴⁵ In 1917 overhaalde hij Spilliaert om een aantal losse steendrukken op de markt te brengen. De litho's waren – ook voor Sneyers – een groot succes. De productie en verspreiding van speelgoed en kinderboeken liet hij echter graag over aan Dangotte.

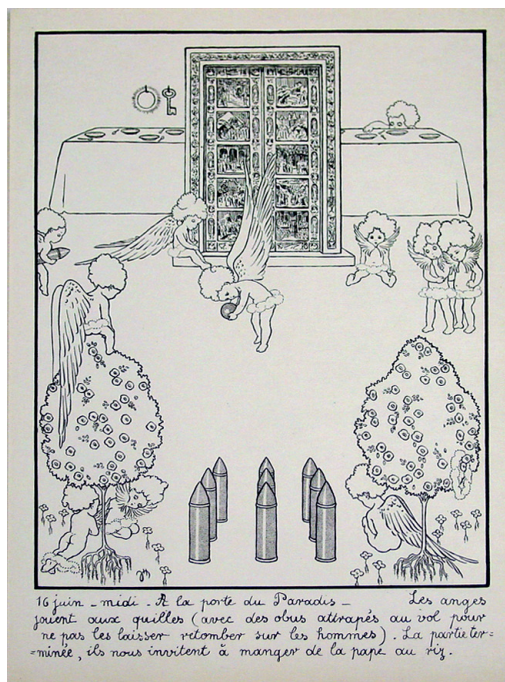
Spilliaert – pas voor de eerste keer vader geworden – trachtte met zijn tekeningen voor de Collection du Petit Artiste te vertrekken vanuit de leefwereld van kinderen. Hij liet zich inspireren door kinderspelen als ijsglijden en schaatsen en (kinder)feesten als Kerstmis en Sinterklaas. Van de acht tekeningen ('superbes!') die Spilliaert maakte, zond Dangotte er twee terug. De ene omdat het 'drôleries' waren waarvan de ironie onbegrijpelijk zou blijven voor de kinderen. De andere omdat de personages op de achtergrond te weinig uitgewerkt waren.¹⁴⁶ Spilliaert greep in *Plaisirs d'hiver* terug naar eenvoudige contourtekeningen en duidelijke lijnen, een stijl die we later ook zullen terugzien bij de eerste strips. De sfeerschepping is eerder naïef, wat jonge kinderen meer aanspreekt dan meer complexe picturale en grafische technieken.¹⁴⁷ Een bijkomend voordeel van die tekenstijl is dat kinderen de boeken zelf konden inkleuren.

De enigen van wie Dangotte vond dat ze perfect de psychologie van het kind vatten en geen aanpassingen moesten doen, waren de zussen Laure en Jeanne Hovine. 'Ils sont parfaits', schreef Dangotte in haar dagboek. Voor Laure Hovine-Stengers

(1896-1983) en actrice Jeanne Hovine (1888-1992), beter bekend onder haar pseudoniem Anne-Marie Ferrières, werd de Collection du Petit Artiste het begin van een loopbaan als illustrator en striptekenaar.¹⁴⁸ Voor de Collection maakten ze het prentenboek *En Aéroplane*, over een ontdekkingsstocht van hemel en aarde die twee kinderen per vliegtuig ondernemen. Eén tekening is duidelijk antimilitaristisch, terwijl de andere een mooie verwijzing is naar het sprookje *L'Oiseau Bleu*, een van de toneelstukken waarmee Maurice Maeterlinck internationale bekendheid verwierf. Opvallend aan die tekening is de confrontatie van mystiek-symbolistische vormtentaal met de naïeve voorstelling van het vliegtuig en de kinderen. Het lag perfect in het verlengde van de verwachtingen. In 1918 stond Dangotte ook in voor de uitgave van hun prentenboek *Journal d'une poupée belge, 1914-1918*. De Child Health Foundation gaf een Engelse versie uit en veel scholen gebruikten het om de Franse taal onder de knie te krijgen. Echte bekendheid kregen de zussen Hovine nadat ze de vraag kregen om een strip te maken voor de Brusselse krant *Le Soir*.

Links en rechts: Tekeningen van Laure en Jeanne Hovine uit het prentenboek *En Aéroplane*. (Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel)

Vanaf 1924 volgden duizenden kinderen in die krant de avonturen van Nic en Nac. Beide personages waren nauwelijks van elkaar te onderscheiden en deden ook alles samen: van de afwas tot de boodschappen.¹⁴⁹ De albums met de avonturen van dit jongetje en meisje werden uitgegeven bij L'Expansion Belge. Op Dangotte konden ze daarvoor niet meer rekenen. Met haar onderneming was ze er niet in geslaagd voet aan de grond te krijgen in de Belgische boeknijverheid.

De ambitie om een goed uitgebouwd fonds voor kinderboeken uit te bouwen was er nochtans. De Collection du Petit Artiste was bestemd voor kinderen van 7 tot 12 jaar, voor de iets jongere kinderen had ze andere plannen. Marcel Jaspar (1886-1952) zou onder de titel *Rimes et Rondes* een reeks boeken op de markt brengen. Hij kreeg echter de kans om bij uitgeverij Brepols aan de slag te gaan. Brepols gaf al van vroeg in de 19e eeuw de zogenaamde 'mannekinsbladen' of 'vliegende bladen' uit, volks- en kinderprenten met vaak religieus geïnspireerde tekeningen. Vanuit Turnhout werden er miljoenen zulke 'centskaarten' verspreid. In 1917-1918, de jaren waarin Dangotte haar reeks op de markt probeerde te brengen, ondernam Brepols een poging om de stap te zetten van de uitgave van statische prenten naar verhalende stripalbums, 'uitgevonden' in de Verenigde staten in 1896.¹⁵⁰ Jaspar paste in die plannen.

Het stripverhaal en kinderboeken werden commercieel steeds interessanter. Toch werd de Collection du Petit Artiste en de kinderboeken buiten die reeks geen commercieel succes. In haar dagboek getuigde Dangotte over de moeilijkheden die ze

ondervond om de publicaties in de etalage van boekhandels te krijgen. Na veel aandringen werd ze aanvaard als lid van de Cercle de la Librairie belge, de beroepsvereniging van uitgevers en boekhandelaars, maar dat volstond niet om voldoende toegang te krijgen tot het distributiesysteem. Het argument dat ze met kinderboeken geen concurrentie was voor de bestaande uitgevers maakte maar weinig indruk, integendeel. De voorzitter van de Cercle, met wie ze een onderhoud had, wilde vermijden dat auteurs onder eigen beheer boeken zouden uitgeven en kon bovendien geen begrip opbrengen voor een uitgever die op hetzelfde moment ook meubels, speelgoed en interieurdecoratie op de markt bracht. Voor een geïntegreerde, ambachtelijke kunstonderneming met een duidelijke educatieve missie was er in tijden van toenemende gespecialiseerde massaproductie geen plaats meer.

Daarmee kwam een einde aan een aantal opeenvolgende educatieve initiatieven die werden ingezet met een alternatief openluchtschooltje, de uitgave van een tijdschrift en de oprichting van een innoverende kinderbibliotheek. De professionele standaarden met bibliothecarissen die zowel onderlegd waren in psychologie, pedagogiek en literatuurwetenschappen werden overgenomen van het Amerikaanse voorbeeld. De Flinken zetten het model wel naar hun hand door, overeenkomstig hun *Lebensreform*-idealen, ook aandacht te besteden aan lichaamsbeweging en, in overeenstemming met hun feminisme, te kiezen voor co-educatie van jongens en meisjes. De kinderbibliotheek overleefde de Eerste Wereldoorlog niet, maar het pionierswerk bleef door een aantal lezingen en publicaties van Céline Dangotte tot in het interbellum een referentiepunt. Het initiatief werd opgenomen in bibliotheekhandleidingen, onder meer het wijdverspreide *Openbare boekerijen* van Jan Van Meel. Vanaf 1925 kreeg langzaam maar zeker elke openbare bibliotheek een eigen jeugdafdeling.¹⁵¹

Samen met Hendrik van Tichelen waren het dus de Gentse vrouwen die pionierswerk verrichtten voor de Vlaamse kinderliteratuur. De culturele transfer van Nellie van Kols en andere Nederlandse opvattingen in de praktijken van de Gentse kinderbibliotheek en hun visie op kinderliteratuur kan niet onderschat worden. De zogenaamde geboorte van de moderne Belgische visie op kinderliteratuur in het interbellum vond in feite al plaats in de vooroorlogse periode, onder meer bij een groepje sociaal geëngageerde, feministische jonge kinderbibliotheecaressen.

¹ Geciteerd in: Marnix VERPLANCKE, Het was een kinderlijke en hoopvolle tijd. In: *De Morgen Uitgelezen*, 12/05/2010.

² Philippe BLOM, *De duizelingwekkende jaren. Europa 1900-1914*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2009, p. 13.

³ Julia BRIGGS, Nesbit, Edith (1858-1924). In: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford: Oxford University Press, 2004, zie ook: <http://www.oxforddnb.com/view/article/31919>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.

⁴ Anne DE VRIES, *Wat heten goede kinderboeken? Opvattingen over kinderliteratuur in Nederland sinds 1880*, Amsterdam: Querido, 1989, p. 37-64.

⁵ Christian TOPALOV, *Laboratoires du nouveau siècle. La nébuleuse réformatrice et ses réseaux en France (1880-1914)*, Parijs: Éditions de l'EHESS, 1999.

⁶ Voor Céline Dangotte, zie onder meer: Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, Dangotte Céline. In: *Nationaal biografisch woordenboek vol. 19*, Brussel, 2009, p. 291-302 en Gita DENECKERE, *De geneugten van het archief*.

- De verborgen geschiedenis van de eerste Gentse vrouwelijke vrijmetselaar, Céline Dangotte (1883-1975).* In: *Brood & Rozen*, (2009)special, p. 18-25.
- 7 Zie ook: Christine A. JENKINS, The history of youth services librarianship. A review of the research literature. In: *Libraries & Culture*, 35(2000)1, p. 103-140.
 - 8 Mary Niles MAACK, L'heure joyeuse, the first children's library in France. Its contribution to a new paradigm for public libraries. In: *Library Quarterly*, 63(1993)3, p. 257-281.
 - 9 Zie: Bruno LIESEN, Les Heures Joyeuses de la ville de Bruxelles. In: *Archief- en bibliotheekwezen in België - Archives et bibliothèques de Belgique*, 72(2001), p. 65-89, Debra MITTS-SMITH, L'Heure Joyeuse: educational and social reform in post-World War I Brussels. In: *Library Trends*, 55(2007)3, p. 464-473.
 - 10 Voor Zweden, zie: Kerstin RYDSJÖ, Les bibliothèques pour enfants en Suède. In: *Bulletin des bibliothèques de France*, 44(1999)3, p. 86-93. Voor Nederland, zie: H.J. KLUIT, Jeugdbibliotheekwerk. In: Elisabeth DE CLERCQ (red.), *Uit de leeszaalwereld. Opstellen aangeboden aan mejuffrouw Annie C. Gebhard ter gelegenheid van haar aftreden als directrice van de Openbare Leeszaal en Bibliotheek te Amsterdam*, Amsterdam, 1949. De eerste Duitse kinderbibliotheken werden beschreven in: Helga LÜDTKE, Clean hands, clean books and clean minds. Childrens reading rooms in Germany. In: *History Workshop Journal*, (1987)23, p. 174-182.
 - 11 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, An entangled history of ideas and ideals: feminism, social and educational reform in children's libraries in Belgium before the First World War. In: *Paedagogica Historica*, 45(2009)3, p. 291-308.
 - 12 Céline Dangotte gaf haar onuitgeven memoires de titel *À l'étranger et conséquences gantoises*, waarmee ze te kennen gaf dat die buitenlandse ervaringen en andere die erop zouden volgen niet alleen gevolgen hadden op haar persoonlijk leven, maar ook resulteerden in de transfer van idealen en de realisatie van diverse initiatieven die ze vanuit haar geboortestad ondernam. Haar memoires worden bewaard in het fonds Maison Dangotte in het Archief van de Stad Brussel.
 - 13 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, 'Professeur de l'optimisme'. Het vergeten, sociale, feministische en artistieke engagement van Céline Dangotte (1883-1975). In: *Historica*, 31(2008)1, p. 22.
 - 14 Christophe VERBRUGGEN, Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement. In: *BTNG*, 38(2008)1-2, p. 98-103. Voor George Sarton, zie ook: Lewis PYENSON, *The passion of George Sarton. A modern marriage and its discipline*, Philadelphia: American Philosophical Society, 2006.
 - 15 Florentine FRITZEN, *Gesünder Leben. Die Lebensreformbewegung Im 20. Jahrhundert*, Stuttgart: Steiner, 2006; Saskia VAN OENEN, *Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek*, Amersfoort/Leuven: Acco, 1990, p. 18-40.
 - 16 Christophe VERBRUGGEN & Julie CARLIER, 'Professeur de l'optimisme' [...], p. 23.
 - 17 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.6.8, Victoire Ledewyn, Gentsche Vrouwenbond, Verslag der algemeene vergadering, 02/05/1908.
 - 18 Koninklijke kunst en letterkundige kring. Cercle royal artistique et littéraire (1879-1989), p. 53.
 - 19 CEDOM, Fonds Moskou, 114-1-546, Zitting van 12/02/1909, verslagboek La Liberté 1900-1910.
 - 20 Omer BUYSE, *Méthodes américaines d'éducation générale et technique*, Parijs: Dunod, 1909, p. 175-189.
 - 21 B. WOOLLS, Frances Jenkins Olcott (1872-1963). In: Marilyn L. MILLER (red.), *Pioneers and leaders in library services to youth: a biographical dictionary*, Westport: Libraries Unlimited, 2003.
 - 22 Céline DANGOTTE, Les bibliothèques pour enfants à Gand. In: *Revue des bibliothèques et archives de Belgique*, (1909), p. 264. Voor een uitgebreide documentatie van de Gentse kinderbibliotheek, zie: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent (1891-1921): structuur en betekenis, repertorium*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1986, p. 218-242.
 - 23 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Frances Jenkins aan Céline Dangotte, 08/09/1909 en Omer Buyse aan Céline Dangotte, 05/02/1910.
 - 24 D. SMIT, Opleidingsschool voor kinderbibliotheekbibliothecaressen. In: *De Boekzaal*, (1912)6, p. 192-195.
 - 25 *Vooruit*, 03/10/1909, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 239.

- 26 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques pour enfants [...]*, p. 264 en Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques pour enfants, à Gand, rapport présenté au premier Congrès national des œuvres intellectuelles de langue française, Bruxelles 3-5 septembre 1910*, Huy, 1911, p. 1.
- 27 Voor een overzicht, zie: Frank SIMON, *De Belgische leerkracht en zijn beroepsvereniging 1857-1895. Een politiseringsproces*, RUG, doctoraal proefschrift, 1980, bijlage XIV, p. 13-16.
- 28 *Vooruit*, 24/02/1910, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 241-242.
- 29 Kathleen DEVOLDER, Gij die door 't volk gekozen zijt. De Gentse gemeenteraad en haar leden. In: *Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, (1994), p. 311.
- 30 Lutgarde GOVAERTS, *Marie-Elisabeth Belpaire en haar inzet voor het katholiek onderwijs tot 1914 (1853-1948)*, K.U.Leuven, licentiaatsverhandeling, 1993, p. 96-97.
- 31 Verslag over de werkzaamheden van den Gentschen Vrouwenbond, 1910-1911. In: *La Ligue*, 19(1911)4, p. 118-119. Verschillende leden van de Gentse Vrouwenbond bleven 'hunne beste krachten wijden' aan de kinderbibliotheek, ook al was er geen rechtstreekse band meer.
- 32 Jos DAELMAN, De volksbibliotheken van het Willemsfonds. In: Marcel BOTS, Harry VAN VELTHOVEN, Ada DEPREZ, Jos DAELMAN (red.), *Het Willemsfonds van 1851 tot 1914*, Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1993, p. 240.
- 33 *Gazette van Gent*, 18/11/1911, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 235.
- 34 Zie hiervoor: Thijs CASPERS, *De geschiedenis van de natuurbescherming in Vlaanderen van 1910-1940*, Universiteit van Tilburg, doctoraal proefschrift, 1992, p. 113-133. Caspers plaatst Thiery op dezelfde hoogte als de Nederlanders Thijsse en Heimans. Zie ook: Jan DESMET, *De natuur als assepoester, leven en werken van Michel Thierry*, Brugge: Marc Van de Wiele, 1988, 96 p.
- 35 Ligthart was vegetariër en geheelonthouder geworden en stond 'in woord en daad' positief tegenover het feminisme en de Nederlandse sociaaldemocratie. Zie: Barbara DE JONG, LIGTHART Gerard Jan. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 7, 1998, p. 130-134. Zie ook: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/ligthart.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 36 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 6.
- 37 *Gazette van Gent*, 17/11/1911.
- 38 De propaganda had wel een tol geëist, Céline Dangotte was nadien vier maanden ziek. Zie: Archives & Musée de la Littérature, ML, nr. 2056, Raymond Limbosch aan Vera Tordeur en François Bouny, 08/07/1910.
- 39 *Gazette van Gent*, 13/01/1910.
- 40 In 1910 werd in Brussel trouwens een Société de Coéducation opgericht. Een aantal actieve feministes zoals Marie Popelin en Marie Parent behoorden tot de initiatiefnemers. Zie: Denise DE WEERDT, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België, 1830-1960*, Gent: Masereelfonds, 1980, p. 44.
- 41 Jaarverslag Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken. In: *Gazette van Gent*, 17/11/1911. Een van de alternatieven kwam er op aangeven van Dangotte. Zij suggereerde een andere 'Amerikaanse' piste: de oprichting van leesclubs die wekelijks bijeenkwamen rond de keukentafel van een lid van de maatschappij. Zie ook: Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 42 De financiering van dit tweede filiaal liep niet van een leien dakje. Een anonieme mecenas was bereid 5000 frank te schenken. Zie: Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*. Emile Coppieters, socialistisch parlements lid, filantroop en de oom van Dangotte was het alvast niet. 'Je regrette de n'avoir pas le temps de vous donner un coup de main dans votre belle œuvre de propagande – j'en profiterais pour embrasser ma bonne petite Céliné et pour l'encourager dans ma belle unité de sa vie de dévouement pour les humbles et les petits.' Zie: Archives & Musée de la Littérature, nr. 2020/26, Emile Coppieters aan Céline Dangotte, 07/03/1911.
- 43 Beknopt verslag der Jaarlijkse Algemene Vergadering van 30 oktober 1911. In: *Tweede Jaarverslag der Maatschappij voor Openbare kinderbibliotheken*, 1911, p. 11.
- 44 Omer BUYSE, *Méthodes américaines [...]*, p. 185.
- 45 Paul VAN OYE, Une bibliothèque publique pour enfants à Gand. In: *Minerva*, 1(1910)3, p. 144.
- 46 Varendonck was een van de eerste psychoanalytici in België. Hij raakte vooral bekend door zijn studie over dagdromen, *La psychologie des rêves éveillés* (1921). Freud zelf schreef het voor-

woord. Zie: Rupert VAN DORPE, *Dr. Juliaan H.M. Varendonck 1879-1924: eerste belgische psychoanalyticus*, UGent, licentiaatsverhandeling, 1990.

- 47 Juliaan VARENDONCK, *Que lisent nos enfants?*, Gent, 1908.
- 48 Céline DANGOTTE, De Bibliotheken voor kinderen te Gent. In: *De Vrouw*, 18(1910), p. 141.
- 49 Kay E. VANDERGRIFT, Female advocacy and harmonious voices: a history of public library services and publishing for children in the United States. In: *Library Trends*, 44(1996)4, p. 692-693.
- 50 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Elvire De Sutter aan Céline Dangotte, 1911.
- 51 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, The educational function [...], p. 64; E. WILLEKENS, Het kinderboek in Vlaanderen 1830-1985. In: Harry BEKKERING (red.), *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*, Amsterdam: Querido, 1989, p. 493; Hendrik VAN TICHELEN, *Een blik terug. Een vluchtig levensbeeld*, Antwerpen: De Voorzorg, 1961.
- 52 Maurits DE VROEDE, *Bijdragen tot de geschiedenis van het pedagogisch leven in België in de 19de en 20ste eeuw. Deel III. De periodieken 1896-1914*, Leuven: KUL, 1978, p. 1531-1537.
- 53 E. WILLEKENS, Het kinderboek in Vlaanderen [...], p. 493; Hendrik VAN TICHELEN, *Over boeken voor kinderen*, Antwerpen: Nederlandse Boekhandel, 1928, p. 200.
- 54 Rita GHESQUIERE, Cinderella and her sisters. In: *Poetics Today*, 13(1992)1, p. 85-95. Zie ook: Jacques DANE, Karen GHONEM-WOETS, Rita GHESQUIERE, Piet MOOREN, Jeroen J.H. DEKKER, For religion, education and literature. A comparative study of changes in the strategy and profile of traditionally religious publishing houses in Belgium and the Netherlands in the twentieth century. In: *Paedagogica Historica*, 42(2006)6, p. 707-726.
- 55 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? In: *De Gids*, 63(1899), p. 288-330; In 1934 publiceerde Ger Schmook, directeur van de Stedelijke Bibliotheken van Antwerpen en het toenmalige AMVC, een van de eerste omstandige theoretische en goed onderbouwde studies over kinderliteratuur. Schmook nam daarin een 'synchrone tafel' op. Hij laat hierin een eeuwenlang geschiedenis culminerend en eindigen in het essay van Nellie van Kol. Zie: Ger SCHMOOK, *Het oude en het nieuwe kinderboek*, Antwerpen: De Sikkel, 1935.
- 56 H.Q. RÖLING & Bob REINALDA, PORREIJ, Jacoba Maria Petronella. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/porreij.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 57 Manifest van de Openbare Kinderbibliotheken. In: *Gazette van Gent*, 17/10/1910; Lectoraat voor het kind. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)25.
- 58 Hendrik N. VAN KALKEN, *Een en ander uit de geschiedenis der Nederlandsche literatuur voor de jeugd*, Brussel: Vanderlinden, 1913, p. 50-51.
- 59 *Eerste jaarverslag der Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken*, Gent, s.d.; Christine A. JENKINS, Women of ALA Youth Services and Professional Jurisdiction. Of Nightingales, Newberies, Realism, and the Right Books, 1937-1945. In: *Library Trends*, 44(1996)4, p. 813-839.
- 60 Lea DASBERG & J. E. HILHORST-HAARS, *Het kinderboek als opvoeder. Twee eeuwen pedagogische normen en waarden in het historische kinderboek in Nederland*, Assen: Van Gorcum, 1981; Anne DE VRIES, *Wat heten goede kinderboeken [...]*; Saskia DE BODT, Jeroen KAPPELLE, Theo GIELEN, *Prentenboeken: ideologie en illustratie, 1890-1950*, Amsterdam: Ludion, 2003.
- 61 Zie hiervoor: Vera ASSELBERGS, De kunstzinnige opvoeding tussen 1870 en 1940. Tussen pedagogisering van de kunst en esthetisering van de opvoeding. In: Jeroen J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUTHOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk in de samenleving. De ontwikkeling van professionele opvoeding in Nederland en België in de 19de en 20ste eeuw*, Leuven: Acco, 1987, p. 207-221.
- 62 Myriam EVERARD, LENSING, Wilhelmina Elisabeth. In: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* 8, 2001, p. 151-158, zie ook: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/lensing.html>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 63 Beiden werden gepubliceerd door de Gentse socialist. SILVIA, *Vrouw in de maatschappij*, Gent: Foucaert, 1888; August BEBEL, *De vrouw en het socialisme*, Gent: Foucaert, 1891, vertaald door Silvia; Fia DIETEREN & Ingrid PEETERMAN, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894)*, Utrecht: Fischluc, 1984, p. 47.

- 64 Marc DEPAEPE, Kunst op school en thuis. Een educatief werk in België tijdens de jaren 1905-1914. In: Jeroen J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUIJTHOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk [...]*, p. 225-234.
- 65 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, From Enlightened Tutelage to Means of Emancipation. The Educational Function of Catholic Children's and Youth Literature in Flanders in the 19th and 20th Centuries. In: Jan DE MAEYER, Hans-Heino EWERS, Rita GHESQUIERE, Michel MANSON, Pat PINSENT, Patricia QUAGHEBEUR (red.), *Religion, Children's Literature and Modernity in Western Europe 1750-2000*, Leuven: KADOC-K.U.Leuven, 2005, p. 51-75.
- 66 Kay E. VANDERGRIFT, Female Advocacy and Harmonious Voices [...], p. 685.
- 67 Herman TEIRLINCK, Kinderboeken. In: *Het boek*, (1906)1, p. 7-9.
- 68 J.W. GERHARD, De aesthetische opvoeding der jeugd. In: *Studies in Volkskracht*, (1905)4, p. 145-207.
- 69 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Vijf brieven van Nellie van Kol aan Céline Dangotte, 02-03/1909.
- 70 Ria CHRISTENS, Marc DEPAEPE, Mark D'HOKER, From Enlightened Tutelage [...], p. 51-75.
- 71 Schmoek staft in zijn internationaal comparatief historisch overzicht van kinderliteratuur die bevinding uitvoerig. Zie: Ger SCHMOEK, *Het oude en het nieuwe kinderboek [...]*, p. 56-57 en passim.
- 72 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 313.
- 73 Els DE VRIES, 'Hoe hooger onze idealen stijgen, des te hooger stijgen wij zelf'. *Pedagoge en redactrice Nellie van Kol (1851-1930) in de discussie rond kinderliteratuur in het fin de siècle. Theorie en praktijk*, Universiteit Utrecht, masterproef, 2007, p. 53.
- 74 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 318.
- 75 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 306-307.
- 76 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 77 Vooruit, 24/02/1910 en *Gazette van Gent*, 18/11/1911, geciteerd in: Bart LAUREYS, *Bibliotheken te Gent [...]*, p. 229.
- 78 Céline DANGOTTE, *Les bibliothèques publiques [...]*, p. 8.
- 79 AMVC-Letterenhuis, Vereniging voor Openbare Kinderbibliotheken (VOK), V3724, Lucy Boulengier, *Verne, Jules, De Schipbreukelingen van de Chancellor*.
- 80 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Ram, Hilda, Token en Toon*.
- 81 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Spyri, Johanna, De kleine Heidi thuis*.
- 82 Verslag over de Werkzaamheden der Kinderbibliotheken Geitestraat en lange Krevelstraat. In: *Vierde jaarverslag der Maatschappij voor Openbare Kinderbibliotheken. October 1912-December 1913*, Gent, s.d., p. 6.
- 83 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Mrs Humphrey Ward, Naar de Bergen*.
- 84 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Melati van Java, Orchidée*.
- 85 Lectoraat voor het kind. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)25.
- 86 Gisela WILKENDING, Mädchenlektüre und Mädchenliteratur. 'Bakvischliteratur' in Widerstreit von Aufklärungspädagogik, Kunsterziehungs- und Frauenbewegung. In: Dagmar GRENZ & Gisela WILKENDING (red.), *Geschichte der Mädchenlektüre. Mädchenliteratur und die gesellschaftliche Situation der Frauen vom 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Weinheim/München: Juventa Verlag, 1997, p. 173-195.
- 87 Rita GHESQUIÈRE & Jan VAN COILLIE, *Uit de schaduw. Een beknopte geschiedenis van West-Vlaamse en de Westfaalse jeugd- en kinderliteratuur*, Brugge: Provincie West-Vlaanderen, 1996, p. 117.
- 88 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Van Adlersfeld, E, Freule Kitty*.
- 89 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Andriessen, P.J., Eva*.
- 90 A. LAMMERS, NAEFF, Anthonetta (1878-1953). In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/naeff>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 91 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Top Naeff, Het veulen en Top Naeff, School-idyllen*.
- 92 Citaat van J.W. Gerhard in: AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Van Berken, Tine, De dochters van de generaal*.
- 93 Nellie VAN KOL, Wat zullen de kinderen lezen? [...], p. 294.

- 94 Toin DUIJX & Joke LINDERS, *De Goede Kameraad. Honderd jaar kinderboeken*, Houten: Holkema & Warendorf, 1991, p. 38, zie ook: http://www.dbnl.org/tekst/duij009goed01_01/duij009goed01_01_0002.htm, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 95 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Elvire De Sutter, *Kok, Truida, Fransje Elswoudt*.
- 96 Rita GHESQUIÈRE & Jan VAN COILLIE, *Uit de schaduw [...]*, p. 85.
- 97 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Ligthart, Een zomervakantie bij de grenzen*.
- 98 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Nellie, Kleutervreugd/Allemaal geschiedenisjes van dieren*.
- 99 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Nesbit, E., Spoorwegkinderen*.
- 100 Edith NESBIT, *Spoorwegkinderen*, Gouda: G.B. Van Goor Zonen, 1909, vertaald door G.W. Elberts. Elberts maakte tientallen vertalingen van Angelsaksische kinderliteratuur en schreef ook voor *De Vrouw en Het Kind*.
- 101 AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Lucy Boulengier, *Callant, Alexis, Een begrafenis zonder rijtuigen, enz.*
- 102 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Céline DANGOTTE, *À l'étranger et conséquences gantoises*, onuitgegeven memoires.
- 103 De kostprijs van een jaarabonnement werd bewust heel laag gehouden (0,75 frank in België, 1,1 frank in Nederland, een nummer in de boeken- of krantenwinkel kostte 1 cent). Zie: Bericht van het bestuur. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)17. Het streefdoel van het bestuur was tweeduizend abonnementen. Her en der werd het ook gratis verspreid. Het stadshospitaal kreeg bijvoorbeeld vijftig gratis exemplaren.
- 104 Frank SIMON, Bogaerts, Amatus. In: *Nationaal biografisch woordenboek* vol. 9, Brussel, p. 54.
- 105 Nelleke BAKKER, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925*, Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, p. 69-71.
- 106 Zo verscheen er vanaf 1910 een vaste vredesrubriek, verzorgd door de Alliance belge des femmes pour la paix par l'éducation. Zie: Vredechroniek. In: *Asselsch Blad*, 3(1910)1.
- 107 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, *Quelques préjugés éducatifs*, notities van Céline Dangotte-Limbosch bij lezing manuscript.
- 108 Delen uit Keys invloedrijke boek *De Eeuw van het Kind* werden gepubliceerd in het *Asselsch Blad*, zie bijvoorbeeld: Uit de eeuw van het kind. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)14, 15, 18.
- 109 Over wetenschappelijk of professioneel moederschap en maternalistisch feminisme, zie: Nelleke BAKKER, *De wetenschap der moeders. De vrouwenbeweging en het streven naar professionalisering van het ouderschap in Nederland aan het begin van de 20ste eeuw*. In: J.J.H. DEKKER, Mark D'HOKER, Bernard KRUIT-HOF, Maurits DE VROEDE (red.), *Pedagogisch werk [...]*, p. 47-61; Gisela BOCK & Pat THANE, *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States, 1880s-1950s*, Londen: Routledge, 1991; Ann TAYLOR ALLEN, *Maternalism in German Feminist Movements*. In: *Journal of Women's History*, 5(1993)2, p. 99-103; Ann TAYLOR ALLEN, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890-1970. The Maternal Dilemma*, New York/Houndmills: Palgrave MacMillan, 2005.
- 110 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Brieven van Gust Vandeweghe aan Céline Dangotte, 20/10/1911; 05/03/1912 en 12/03/1912; 04/06/1912; Voor Vandeweghe, zie: Guy VANSCHOENBEEK, *De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen. 'Le monde socialiste gantois' en de Gentse socialisten voor de Eerste Wereldoorlog*, Universiteit Gent, doctoraal proefschrift, 1992, p. 537. Dit syndicaat wordt terloops aangehaald door Vanschoenbeek (p. 540) en slechts kort vermeld in: Ilse GESQUIÈRE & Lies VAN ROMPAEY, *Het fenomeen dienstpersoneel, doorheen de tijd*. In: Jan DE MAEYER en Lies VAN ROMPAEY (red.), *Upstairs, downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen, 1750-1995*, Leuven: KADOC-K.U.Leuven, 1996, p. 61.
- 111 Aan de dienstmeisjes. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)15; Voor de dienstboden. Dienstboden-verenigingen in andere landen en bij ons. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)20.
- 112 Voor de dienstboden. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)18.
- 113 Céline DANGOTTE, *À l'étranger [...]*, p. 91.
- 114 Céline DANGOTTE, Noot van de vertaalster bij 'Marguërite de Witt-Schlumberger, Aan jonge werksters. Raadgevingen eener moeder'. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)13; Voor de dienstboden. Een ernstig woord aan de meesters. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)16; Aan de dienstboden. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)19. De Gentse socialistische vrouwenvereniging had in 1908-1909 al

- tevergeefs geprobeerd een vakvereniging voor dienstmeisjes op de richten, zie: Denise KEYMOLEN & Leen VAN MOLLE, *Feminisme, vrouwenbeweging en dienstbodenvraagstuk*. In: Jan DE MAEYER en Lies VAN ROMPAEY (red.), *Upstairs, downstairs [...]*, p. 167. Volgens de mémoires van Dangotte was ook het syndicaat van de Gentse Vrouwenbond geen succes, zie: Céline DANGOTTE, *À l'étranger [...]*, p. 91. Het laatste spoor van die vakvereniging vinden we in het *Asselsch Blad* van januari 1913, zie: MOEDER LIEN, Slot van den twist over de dienstbodenartikels. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)1. Na een rondvraag onder de lezers besloot Dangotte dat het syndicaat voor dienstpersoneel slechts slaagkans had binnen de bredere socialistische beweging. Ondanks de positieve reacties van de lezers op de artikels voor de dienstmeisjes, richtte het *Asselsch Blad* zich niet meer op zulke specifieke problemen, maar eerder op algemene sociale en ethische opvoedingskwesties. Zie ook: MOEDER LIEN, Aan al onze lezers. Gewichtig! In: *Asselsch Blad*, 4(1912)22; De antwoorden onze lezers. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)23; Nog een brief over de dienstbodenartikels en over onze propaganda. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)26.
- 115** Aan jonge werksters. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)18.
- 116** Todd KONTJE, *Women, the Novel and the German Nation, 1771-1871. Domestic Fiction in the Fatherland*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, p. 185.
- 117** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Bertha von Suttner aan Céline Dangotte, 21/12/1911.
- 118** Wenken voor de opvoeders over lectuur voor het kind. Boekbesprekingen door de Openbare kinderbibliotheken van Gent. In: *Asselsch Blad*, 4(1912)26.
- 119** Gregory EISELEIN, Modernity and Louisa May Alcott's Jo's Boys. In: *Children's Literature*, 34(2006), p. 84.
- 120** AMVC-Letterenhuis, VOK, V3724, Victoire Ledewyn, *Louise M. Alcott, De kostschool van meneer beer*.
- 121** Een boek uit honderdduizend. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)3, 4.
- 122** Tehuis en staat. In: *Asselsch Blad*, 5(1913)15, 16, 17, 18.
- 123** Zie: AMVC-Letterenhuis, Fonds Hendrik Muyldermans, M 9648, <http://anet.ua.ac.be/cgi-bin/Acgi?Cgi:WABS.177284.3.3>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 124** MOEDER LIEN, Van een kindervriend. In: *Asselsch Blad*, 2(1910)23.
- 125** Briefwisseling. In: *Asselsch Blad*, 3(1911)15.
- 126** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.3.3, Brief van Frans Primo aan Céline Dangotte, 24/10/1911.
- 127** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Brief van Victoire Ledewijn aan Céline Dangotte, 17/07/1913.
- 128** Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, 2.8.3, Brief van Victoire Ledewijn aan Céline Dangotte, 17/07/1913.
- 129** MOEDER LIEN, Waarom men het *Asselsch Blad* weigert. In: *Asselsch Blad*, 6(1914)5.
- 130** Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Nellie van Kol, 23 mei 1900.
- 131** Aletta, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Emilie Claeys, 02/06/1900.
- 132** Aletta, Archief Nellie van Kol, Aimé Bogaerts aan Emilie Claeys, 06/06/1900.
- 133** Aletta, Archief Nellie van Kol, Emilie Claeys aan Nellie van Kol, 18/06/1900.
- 134** Kunst en Kennis was het genootschap van oudstudenten van de Gentse Academie. Het genootschap organiseerde tentoonstellingen, uitstappen, lezingen en gaf ook een jaarboek en later een tijdschrift uit met als doel de receptie van de arts and crafts in Vlaanderen te bevorderen.
- 135** Norbert POULAIN, Meubilair. In: Raoul Maria DE PUYDT & Jos VANDENBREEDEN, *Koekelberg. Art deco monument/Monument art deco*, Tiel: Lannoo, 2005, p. 120-128; Marc DUBOIS, *Albert Van huffel 1877-1935*, Gent: Snoeck-Ducaju, 1983.
- 136** In haar memoires schreef ze dat ze die 'illusie' vlak na het overlijden van haar moeder in 1912 had opgegeven. Uit haar dagboeken blijkt echter dat de werkelijke ommekeer in de verhouding met haar medewerkers zich tijdens de Eerste Wereldoorlog voordeed.
- 137** Een laatste poging om zijn ideeën over morele opvoeding in de praktijk om te zetten als leerkracht werd maar weinig geapprecieerd door Nicolas Smelten, de latere voorzitter van de Ligue de l'Enseignement. Zie: Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Nicolas Smelten aan Raymond Limbosch, 1919.
- 138** In 1917 werd Dangotte samen met haar man aangehouden op verdenking van hulp aan

geallieerde strijdkrachten. Zij kwam diezelfde dag nog vrij. Limbosch na enkele maanden. Raymond Limbosch kwam die maanden al schrijvend en tekenend door. Het dagboek dat hij daar bijhield, werd later herwerkt in *La Conquête Spirituelle*, een boekje opgevat als lessencyclus. De notities bevinden zich in het archief van het Maison Dangotte in het Archief van de Stad Brussel.

- 139 Voor Hébert, zie: Albert HOUTIN, *Un prêtre symboliste: Marcel Hébert, 1851-1916*, Parijs: Rieder & Cie, 1925, p. 346.
- 140 Voor Delvolvé, zie: Jean-François MARCHAT, La monographie, enjeu épistémologique de la science de l'éducation au tournant du XIXe et du XXe siècles. In: *Les études sociales*, (2001)133, p. 5-25. Delvolvé is vooral bekend door een polemie die hij had met Emile Durkheim over 'le fondement religieux ou laïque à donner à la morale'. Zie: Émile DURKHEIM, *Débat sur le fondement religieux ou laïque à donner à la morale*. In: *Bulletin de la Société française de philosophie*, (1909)9, p. 219-231, http://classiques.uqac.ca/classiques/Durkheim_emile/textes_2/textes_2_11/fondement_morale.html, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 141 'Pendant deux hivers de suite, un public de bourgeois et de pédagogues, de matérialistes et de théosophes, de catholiques, de libre penseurs et de marxistes [...] discutent.' Uit: B. WEIL, Le poète et la morale. In: *Le Thyrsé, numéro spécial consacré à Raymond Limbosch*, (1929)1-2, p. 45. In het gelijknamige tijdschrift *Coenobium Rivista internazionale di liberi studi*, dat het genootschap tussen 1906 en 1919 uitgaf, werden bijdragen gepubliceerd over psychoanalyse, alle wereldgodsdiensten, spiritualisme, theosofie ... Ook in dit tijdschrift had Hébert een centrale rol.
- 142 Sylvain DE COSTER, *Paul Decoster: l'homme, le philosophe, l'écrivain*, Brussel: Office de Publicité, 1944. Sylvain Decoster, professor pedagogische wetenschappen aan de ULB na de Tweede Wereldoorlog, was naar eigen zeggen intellectueel schatplichtig aan zowel Paul Decoster als Limbosch.
- 143 Het initiatief hiervoor ging uit van de Union Patriotique des Femmes Belges, bij het uitbreken van de oorlog opgericht door vrijzinnige en katholieke feministes, met als doel werk en steun te verschaffen aan (behoefte) vrouwen. Een van de liefdadigheidsactiviteiten van de Union Patriotique was een tentoonstelling van speelgoed.
- 144 Walter Sauer was een laatsymbolistisch schilder en tekenaar. In zijn oeuvre neemt de vrouw in al haar hoedanigheden een centrale rol. Sauer maakte in 1923 een portret van Dangotte en illustreerde ook *Symphonie Macabre*, een dichtbundel van Raymond Limbosch uitgegeven door L'Art Décoratif Céline Dangotte. Zie: Michel MASSANT, Sauer, Walther ou Walter. In: *Nouvelle Biographie Nationale. Volume 8*, Brussel: Académie royale de Belgique, 2005, p. 332-333; Pierre LOZE & Dominique VAUTIER, *Art deco Belgique 1920-1940*, Elsene: IPS, 1988, p. 88.
- 145 Anne VAN LOO, Sneyers, Léon. In: *Grove Art Online. Oxford Art Online*, <http://www.oxfordartonline.com/subscriber/article/grove/art/T079403>, laatst geraadpleegd op 12/05/2011.
- 146 Archief van de Stad Brussel, Fonds Maison Dangotte, Dagboek, 19/05/1918.
- 147 Voor een bespreking van deze tekeningen, zie: Anne ADRIAENS-PANNIER, *Spilliaert. Bezielde blik*, Brussel: Ludion, 2006, p. 152-153.
- 148 Voor deze zussen, zie: Eiliane GUBIN, Hovine Jeanne et Anne-Marie Ferrières. In: Éliane GUBIN, Catherine JACQUES, Valérie PIETTE, Jean PUISSANT (red.), *Dictionnaire des femmes belges*, Brussel: Éditions Racine, 2006, p. 319-320.
- 149 Jacqueline AUBENAS, Suzanne VAN ROKEGHEM, Jeanne VERCHEVAL-VERVOORT, *Des femmes dans l'histoire de Belgique depuis 1830*, Luik: Éditions Luc Pire, 2006, p. 119.
- 150 Patricia VANSUMMEREN, Harry DE KOK, Jan SMET, Mannekenbladen. Van mannekenblad tot strip. In: *Kunstpedia*, <http://www.kunstpedia.com/articles/mannekenbladen---van-mannekenblad-tot-strip.html?page=4#ixzz1CnKvG200>, 30/05/2008.
- 151 Frans HEYMANS, *Nu van hooger hand ... Vijfenzeventig jaar Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief en Documentatiewezen*, Antwerpen: VVBAD, 1996, p. 34-35 (over het Gentse initiatief) en p. 94-95.

Hier zet ik mijn tentje neer

Kampeertoerisme aan de kust tussen 1920 en 1970

In een van hun liedjes beweren jeugdbewegingen al jaren dat kamperen de mooiste zomersport is. Of het vandaag nog steeds een sport is, valt te betwijfelen. Wat er ook van aan is, het fenomeen werd bij ons na de Eerste Wereldoorlog meer en meer populair. De eerste kampeerders waren niet veeleisend. Ze kozen ongegeneerd een plaats om voor even hun tent op te slaan, daarna trokken ze weer verder. Tot ver in het interbellum kon je in de duinen en de velden probleemloos kamperen. Het was niet verboden en dus trad niemand ertegen op. Maar dat bleef niet duren. Verschillende overheden en belangengroepen gingen zich met kamperen bemoeien en er kwam een strenge regelgeving. Welke partijen voelden zich geroepen om die vorm van logeren in goede banen te leiden? We nemen de Belgische kust als uitgangspunt en concentreren ons op de periode 1920-1970. In 1970 kwam er een nieuwe wet op kamperen en was de eerste fusiegolf van gemeenten een feit. De toeristische wereld was daarna niet meer hetzelfde. Een boeiende verkenningstocht langs een halve eeuw kamperen ...

Het is altijd moeilijk om een gebruik dat is uitgegroeid tot een aanvaard fenomeen te situeren in de tijd. Dat is met kamperen niet anders. Waarschijnlijk werd kamperen voor het eerst beoefend in Groot-Brittannië, waar kleermaker Thomas Hiram Holding in 1901 de Association of Cycle Campers oprichtte, de voorloper van The Camping Club. Zoals de naam van de oudste vereniging laat vermoeden, zochten

◀ Prentbriefkaart van Lombardsijde met uitvouwbare kleine kaartjes, ca. 1961.
(privécollectie Marc Constandt)

Prentbriefkaart van een kamp van de scoutsbeweging in Heist, verstuurd in 1926.
Foto Thill/Nels © SOFAM 2011 (privécollectie Marc Constandt)

fietzers daar gepakt en gezakt de natuur op. In 1906 opende de Engelse vereniging een eerste eigen kampeerterrein. Holding publiceerde in 1908 in zijn thuisland een allereerste kampeergids, *The Camper's Handbook*.¹

Net zoals zo veel andere aspecten van ons toerisme is het idee van kamperen overgewaaid naar het continent. Al in 1906 werd het woord 'camping' voor het eerst gebruikt binnen de kringen van de Touring Club de Belgique² en ongeveer op hetzelfde ogenblik bij onze noorderburen bij de ANWB.³ Een eerste echt duidelijk spoor van het ingeburgerde karakter van kamperen bij ons is een advertentie uit 1921 voor de verkoop van '500 tentes de campement neuves'.⁴ Waarschijnlijk waren dat afgedankte legertenten die na de wapenstilstand massaal op de markt werden gegooid. Om die te kunnen hergebruiken, werd er onder andere naar het aspect 'camping' verwezen. In 1923 schreef een juffrouw op hotel in Bredene dat het er zodanig druk was dat er zelfs werd gekampeerd in de duinen.⁵ Het kan beschouwd worden als de start van het fenomeen kamperen aan zee.

Het begin was zonder meer ongeregeld: kampeerders sloegen overal waar het hen uitkwam hun tent op. In 1929 berichtte de nationale pers, meer bepaald de krant *L'Indépendance Belge*, over de excessen van kamperen: '[...] des tentes dressées dans les pannes de nos dunes. Ces campements sont parfois fort nombreux et réunissent une trentaine de familles'.⁶ Het werd zelfs vergeleken met zigeunerkampen en de

Wildkamperen in de duinen van Heist was omstreeks 1933 nog toegelaten.
Foto Thill/Nels © SOFAM 2011 (privécollectie Marc Constandt)

nadelen ervan werden opgesomd: van brandgevaar door het kampvuur, over schade aan de natuur, tot de storende auto's waarmee de kampeerders kwamen.

Naast kamperen in gezinsverband, was het aan zee zeker geen uitzondering dat scoutsgroepen hun tenten opsloegen. Al in 1920 bracht een krantenartikel verslag uit van Belgische scouts die in de duinen bij De Haan kampeerden.⁷ In die context viel het woord 'camping', maar er werd toch nog meer gesproken van een soort 'Camp de Rire'. Het was expliciet bedoeld om leuk te zijn. Van zulke scoutskampen zijn er zelfs prentbriefkaarten gemaakt. We kennen er van de badplaatsen De Panne en Heist die verstuurd zijn in 1926, en zelfs eentje van een 'Camp de scouts Anglais' in de badplaats Bredene, uitgegeven door Nels en verstuurd in 1938. Wat bewijst dat de scouts een rol hebben gespeeld in de verspreiding van kamperen aan de Vlaamse kust.

Nood aan regelgeving

Tot 1933 werd kamperen in de duinen vrijwel overal aan zee zonder meer getolereerd. Prentbriefkaarten van onder andere de badplaatsen Bredene, Heist en Lombardsijde bewijzen dat. Ook in Westende werd in de jaren 1930 nog geïnformeerd naar de mogelijkheden om in de duinen te kamperen.⁸ De vragen kwamen van een divers

publiek, waar op het eerste gezicht niemand uit de arbeidersklasse bij was. Zo schreef notaris Adolphe Gantebien uit Esch-sur-Alzette in het Groothertogdom Luxemburg, in 1936 een brief aan het gemeentebestuur waarin hij vroeg of hij met vrienden mocht komen kamperen. Jozef De Bruycker uit Sint-Amandsberg die in 1938 ongeveer dezelfde vraag stelde, was kantoorklerk bij de douane. In 1939 kwam de vraag van student Georges Corthouts uit Hasselt. De gemeente antwoordde hier steevast positief op.

Middelkerke was wellicht de eerste kustgemeente om kamperen in de duinen via een politiereglement uit 1934 te beteugelen.⁹ Als motivatie gaf het gemeentebestuur op: 'Overwegende dat het noodig is maatregelen te nemen tegen het kamperen in de duinen ten einde de mogelijke besmetting van het drinkbaar water te vermijden en om de ruststoornis te voorkomen.' De gemeente wou vooral vervuiling voorkomen, maar uit artikel 2 blijkt dat ze ook duidelijk bezorgd was om het respect voor het fatsoen:

'Ieder huisgezin moet beschikken over eene afzonderlijke tent. De andere kampeerdere moeten zich groepeeren volgens het geslacht en beschikken, over eene persoonlijke tent, hetzij over een slaaptent met afzonderlijke ruimte voor ieder geslacht.'

Ongeveer op hetzelfde ogenblik voerde de gemeente Lombardsijde een belastingreglement in voor 'taksen op de tenten gekampeerd in de duinen en op het strand'.¹⁰ Het was een uitbreiding van een bestaand belastingreglement waarbij de badcabines op het strand werden belast. De kampeerdere kregen dus niet alleen controle, ze moesten meteen ook belastingen betalen.

In 1938 kwam er van hogerhand een definitief verbod op wildkamperen in de duinen. Het ongecontroleerde karakter en de druk van de hotelsector lagen aan de basis hiervan. Meteen werd het duidelijk dat het wel eens een lucratieve onderneming zou kunnen zijn om terreinen open te stellen voor kampeerdere, in navolging van het Britse voorbeeld van Holding. Een van de eerste was het Camp de la Ferme des Dunes à Breedene, ook wel Camping Ryckx genoemd. Het terrein was aangesloten bij de vereniging Les Campeurs de Belgique. Van die camping zijn er prentbriefkaarten uitgegeven. Eentje daarvan werd in 1939 naar de familie Lion in Brussel gestuurd met de volgende boodschap in eerder stuntelig Frans: 'Nous somme bien arrivé à Breedene et somme bien installé dans le camp de Touring, il y a assez bien de campeurs et trouvent tout à la ferme c'est bien facile. Il fait tres bien mais espèrent plus de soleil.'¹¹ De boodschap linkt het kampeerterrein aan Touring, wat hoogstwaarschijnlijk voor de Touring Club de Belgique stond.

Vlakbij lag de Ferme Mariadyne van Arthur Claeys. Die werd in dezelfde periode een camping onder de auspiciën van de Camping Club de Belgique. Het waren dus twee boerderijen die het kamperen na de oogsttijd toelieten op hun veld. Vakantie op de boerderij avant la lettre.

Languit luieren op de Bredense camping Metsu in 1968. (privécollectie Marc Constandt)

POUR LE
Camping

En vous équipant à l'« INNOVATION »
 vous serez assurés de posséder un
 matériel robuste, pratique et d'un prix raisonnable

TENTE tissu blanc haut. 105 cm. 160. larg. 135 cm. tissu vert prof. 185 cm. 195. murs. 25 cm.	LIT DE CAMP PLIANT "RODEL", à ressort, toile orange 190 x 70. 195.
Table pliante hêtre verni clair 55 x 45 65 x 45 80 x 55 42.50.60.	Pliant hêtre verni clair 35 x 25 cm. 18⁵⁰ 40 x 27 cm. 22.

Promotie voor
 kampeermateriaal
 in een folder van À
 l'innovation uit 1939.
 (privécollectie Marc
 Constandt)

In 1938 keurde het gemeentebestuur van Bredene een reglement goed waarbij wildkamperen definitief aan banden werd gelegd. Kamperen was voortaan enkel toegelaten op terreinen die een vergunning van de gemeente hadden. Daaraan waren ook voorschriften voor een zedig gedrag aan zee verbonden. Op basis van dat reglement grepen heel wat ondernemers de kans om een kampeerterrein uit te bouwen.

Brusselse kampeerinteresse tijdens het interbellum

De kampeerdere verenigden zich snel in een aantal belangengroepen. De oudste daarvan is de Camping Club de Belgique, in 1909 mede onder impuls van de Touring Club de Belgique opgericht naar het voorbeeld van de Britse The Camping Club. Zoals gezegd had de vereniging in het interbellum een eigen terrein in Bredene. Voor haar ledenblad *La tente* tekende niemand minder dan striptekenaar Georges Remi, alias Hergé, de cover.

Daarnaast was er de vereniging Les Campeurs de Belgique, opgericht in 1935. Ook die had een eigen camping in Bredene. Haar voorzitter Joannes Paulet, lid van de Commission des Vacances ouvrières, schreef in 1937 *Où camper en Belgique et dans le Grand-Duché de Luxembourg*, de allereerste Belgische kampeergids, naar het voorbeeld van Holding uit 1908. De gids werd uitgegeven door de Brusselse uitgeverij Girault Gilbert die bekendstond voor haar toeristische gidsen en kaarten. Voor de kuststrook vermeldde die enkel de twee terreinen in Bredene van de twee Franstalige belangengroepen.

In 1938 gaf de gespecialiseerde Brusselse boekhandel La Boussole de gids *La Pratique du camping en Belgique et dans les Pays voisins* uit. Daarin stond alle informatie over kamperen, van de keuze van de tent, over de caravan, tot een

overzicht van de verenigingen die de belangen van de kampeerdere verdedigden. Het lijkt er sterk op dat de uitgeverij daarmee een alternatief wou aanbieden voor de ook bij ons sterk verspreide Franse publicaties over kamperen van ene J. Loiseau. Tot het rijke oeuvre van die schrijver behoorde zelfs het kookboek *Cuisine de camping*.

In 1934 werd in Brussel de Vlaamse kampeercentrale opgericht. Ondanks het voorbeeld van de Franse collega's ijverde de Vlaamse vereniging niet voor een eigen terrein. De twee Franstalige kampeerverenigingen en de Vlaamse collega's stichtten in 1937, samen met de Belgische scouts en de toeristische belangengroepen de Touring Club de Belgique en de Vlaamse Toeristenbond, een overkoepelende belangengroep: de Fédération Nationale du Camping.¹² De staat stimuleerde de oprichting daarvan, in het kader van de organisatie van vakanties voor arbeiders in navolging van de wet van juli 1936 op de betaalde vakantie. De federatie ijverde voor een sluitende kampeerwetgeving. Iedere stichtende vereniging had ervaring met het fenomeen camping. Voor de drie kampeerverenigingen was het een logische stap. De scouts brachten het kamperen zelf in de praktijk. De Touring Club de Belgique, die al een rol speelde binnen de Camping Club de Belgique, ging nog een stap verder en richtte binnen de eigen vereniging in 1938 zelfs een afzonderlijke sectie voor het kampeertoerisme op.

Kamperen was aanvankelijk niet voor iedereen weggelegd, want de uitrusting ervoor was al bij al niet goedkoop. In haar zomerfolder uit 1939 bood de Brusselse keten À l'innovation een basispakket aan, bestaande uit een tent, een plooitafel, -bed en -stoel voor respectievelijk 160, 42, 195 en 18,50 frank.¹³ Dat kan je bezwaarlijk binnen het bereik van iedereen noemen. À l'innovation beweerde nochtans dat je bij hen 'matériel, robuste, pratique et d'un prix raisonnable' kon krijgen. De Brusselse keten speelde zeker niet als enige in op de stijgende vraag van kampeerdere. Zo had je de winkel Comptoir Commercial Caoutchouc in de Brusselse Nieuwstraat die 'matériel et équipements complets' om te kamperen verkocht. Ook diverse sportwinkels verkochten toen kampeerspullen, want kamperen werd beschouwd als een sportieve onderneming.

De Brusselaars kunnen dus zeker het ontstaan en het stimuleren van kamperen, zelfs dat aan zee, op hun conto schrijven.

Het huisje op wielen

Kamperen was aanvankelijk beperkt tot een tent opzetten, die dan nog dikwijls per fiets werd vervoerd. Naar het einde van het interbellum kwam er een nieuw gebruik bij: de caravan achter de auto. Waarschijnlijk is het idee gegroeid uit een tussenvorm: de kampeerwagen. Dat was een aanhangwagen die zich probleemloos liet omvormen tot een tent met royale afmetingen. Het Franse tijdschrift *Le Journal de Voyages* besprak in de editie van 4 april 1929 zo'n systeem van het merk Stella, onder de veelzeggende titel *La Maison qui suit son maître*.¹⁴

Sfeerbeeld van camping Achiel in Lombardsijde, 1959. Op de achtergrond een caravan van het Belgische merk WA-WA. (privécollectie Annie Leye)

Het idee van de eigenlijke caravan wordt unaniem toegeschreven aan de Engelsen. Zelfs de voorzitter van de Auto Camping Club de France gaf dat in een Belgische uitgave in 1938 ruitelijk toe¹⁵: 'Les Anglais ont été nos maîtres. Ils l'ont adapté aux exigences modernes, leurs constructeurs ont été les initiateurs des nôtres.' De verspreiding van de caravan liet echter nog een tijd op zich wachten. Pas na de Tweede Wereldoorlog werd die gemeengoed.

Lokale campinguitbaters aan zet

Wie dacht dat de oorlog het kampeergebruik zou uitwissen, had het verkeerd voor. Al in 1946 publiceerde ene Andrée Braive het artikel *Joies du Camping* in het populaire damestijdschrift *Femmes d'Aujourd'hui*.¹⁶ De verplaatsing gebeurde te voet of met de fiets. Ook aan zee werd de draad snel weer opgenomen: al tijdens de zomer van 1945 vonden heel wat kampeerders de weg naar de duinen van Lombardsijde. De veldwachter was echter niet opgezet met dat wildkamperen en vroeg aan metselaar Achiel Leye uit de Bassevillestraat om zijn grond te verhuren aan de niet-veeleisende toeristen. Het werd het begin van Camping Achiel.¹⁷

De meest gekende uitbater van Lombardsijde was zonder enige twijfel Jérôme Coulier (1922-2004) met zijn Cristal Palace. De camping was een voorzetting en uitbreiding van de eenvoudige dranktent die zijn vader Gaston aan de rand van

de zee had neergezet. Jérôme was een onderwijzer die heel de zomervakantie zijn kampeerterrein uitbaatte. Het werd een waar succesverhaal, want hij kreeg een trouw publiek dat elk jaar opnieuw van de partij was. Met heel wat activiteiten zoals een missverkiezing, 'fancy fairs' en sport, werd er een gevoel van saamenhorigheid gecreëerd. Het terrein lag volop in de duinen en kreeg daardoor uiteindelijk een omstreden karakter.¹⁸

Maar het was vooral de badplaats Bredene die resoluut de kaart van het kampeertoerisme trok.¹⁹ De ambitie om zich te ontwikkelen tot een echte kampeergemeente werd in 1948 duidelijk. De gemeente gaf een nieuwe toeristische affiche uit, opgebouwd rond tentjes en een kamperend echtpaar. Ze sprak zelfs van een modelcamping – daarmee bedoelde ze wellicht de camping van Arthur Claeys. Op een fietsvlaggetje met de tekst 'Bredene Ralye 1948' staan legertenten in een duinenlandschap en een rij vlaggetjes afgebeeld. Hetzelfde jaar keurde de gemeenteraad van Bredene een herziene versie van het kampeerreglement goed. Kamperen was duidelijk opnieuw in en de initiatieven bewijzen dat de gemeente er klaar voor was.

Bredene kreeg meerdere kampeerterreinen op haar grondgebied. Een van de bekendste uitbaters daarvan was ongetwijfeld Oscar Devos (1912-1972).²⁰ Het verhaal gaat dat hij al in 1933 de allereerste kampeers toeliet op de weiden achter zijn ouderlijke woning. In ieder geval was er in 1939 al een reeks van een twintigtal verzorgde prentbriefkaarten van de camping te koop. Toen de kampeerterreinen in Bredene genummerd werden, kreeg hij het felbegeerde nummer 1. Oscar Devos bouwde zijn onderneming uit tot een waar toeristisch imperium met winkeltjes, een hotel, een café ... In 1964 was hij een van de medestichters van 'de nationale beroepsvereniging voor kampinguitbaters', de voorloper van het huidige Recread. Zijn eigen camping groeide uit tot een begrip aan de kust. In de jaren 1960 maakte hij publiciteit met de volgende tekst:

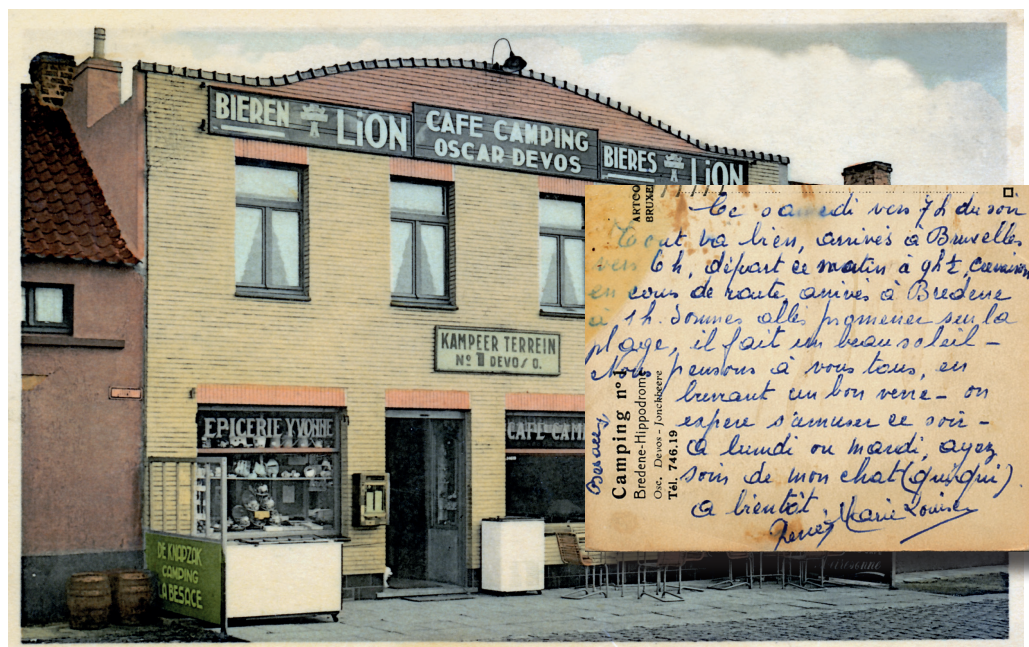
'Indien U zich wil amuseren en een aangenaam verlof doorbrengen, komt dan naar het goed gelegen en zeer verzorgd kampeerterrein bij Oscar Devos. Het kamp is voorzien van lopend water op ieder afzonderlijk terrein, van 10 stortbaden voor mannen en vrouwen afzonderlijk, van elektrische verlichtingen en muziek. Alle nodige levensmiddelen, brandstoffen voor kampvuurtjes e.a. kunt U daar bekomen.

Indien u geen tent hebt kunt U er een in huur krijgen in het kamp.

Indien het kamperen U niet bevalt kunt U ook van pension genieten, afzonderlijke maaltijden naar keus, kamers met of zonder pension.

U kunt de bagage per spoor verzenden aan onderstaand adres.'²¹

Dat laatste verwees naar een veelvuldig toegepaste formule waarbij toeristen naar zee kwamen met een kleine wagen. Hun koffers lieten ze vooraf met de trein op het kampeerterrein afleveren. Al in de belle époque stuurden de elitaire toeristen hun koffers per trein naar hun vakantiebestemming. De kampeers deden er dus ook hun voordeel mee.

Camping Devos in Bredene had al vlog een eigen kruidenierswinkeltje en een café voor de kampeerdere. (privécollectie Marc Constandt)

Bredene en Lombardside waren twee badplaatsen die geen zeedijk hadden en daardoor de trein van het mondaine toerisme misten. Dat liet dan wel weer ruimte om het kampeertoerisme uit te bouwen. In Raversijde, dat tot 1971 bij Middelkerke behoorde, was dat ook het geval. Het toerisme was er traag op gang gekomen en in 1953 opende juffrouw Juchtmans er het eerste kampeerterrein dat de veelzeggende naam Petit Bruxelles meekreeg. Klanten uit de hoofdstad waren er duidelijk meer dan welkom. Ook andere badplaatsen kregen kampeerterreinen. Een studie uit 1970 spreekt al van 142 kampeerterreinen aan zee, verdeeld over vrijwel alle badplaatsen met uitzondering van Knokke, Zeebrugge en Oostende.²² Wat Knokke betreft, kwamen de campings in de buurgemeente Westkapelle. Kamperen was dus zeker geen randverschijnsel meer, maar duidelijk een populaire manier van logeren.

De Brusselse automobielclubs bleven geïnteresseerd in de zee

De Touring Club van België toonde in 1951 haar blijvende interesse in kamperen met de uitgave van het tijdschrift *Touring Plein Air et Jeunesse*, dat zich onder andere op het kampeerpúblik richtte, en de uitgave van een *Guide Camping* hetzelfde jaar. Die gids werd een jaarlijkse traditie en maakte de kandidaat-kampeerder wegwijs in het aanbod van kampeerterreinen die de vereniging erkende. Dat systeem van goedge-

Camping Petit Bruxelles in Raversijde, toen nog een deelgemeente van Middelkerke, in de jaren 1960. (privécollectie Dirk Goes)

keurde campings was een voorzetting van dat dat de Touring Club gebruikte voor hotels. De organisatie ging nog een stap verder en richtte in 1960 in Westende-dorp een eigen modelcamping op die tegemoet moest komen aan de meest veeleisende kampeerder.

Wellicht door dit voorbeeld geïnspireerd, startte de Royal Automobile Club de Belgique in 1956 ook met een kampeerafdeling. Ze berichtte in haar tijdschrift en jaarlijkse gids over deze vorm van toerisme. De vereniging richtte in 1965 in Bredene een eigen kampeerterrein op met de naam RACB. Het kreeg het volgnummer 26.

Als derde volgden de Vlaamse kampeertoeristen, die in 1948 de verdwenen Vlaamse kampeercentrale opvolgden.²³ Deze Vlaams geïnspireerde vereniging leunde aan bij de Vlaamse Toeristenbond. Ze gaf vanaf 1953 het tijdschrift *De Kampeertoerist* uit en in navolging van de Touring Club ook een gids, *Camping in België*. Ook de Vlaamse kampeertoeristen werkten met een systeem van erkende kampeerterreinen.

Meer comfort

De allereerste generatie toeristen moest zich behelpen met een kampvuur om warm eten te bereiden. Later gebruikten ze olie als brandstof voor het keukenvuurtje. Pas met de introductie van minigasflessen in 1949 in Frankrijk, werd koken op de cam-

ping een minder omslachtige onderneming. Onder de titel *La cuisine de camping et son matériel* publiceerde het Franse tijdschrift *Arts ménagers* in haar meinummer van 1963 een uitgebreide reportage over koken op de camping, waarin de flessen van camping gaz uiteraard een belangrijke plaats innamen.²⁴ Ook de typische ijskast voor de kampeers, gevoed door gas, maakte een comfortabel verblijf mogelijk. Vooral het merk Electrolux was in dat marktsegment verdienstelijk. Het artikel verwijst ook naar de 'frigobox', die later uitgroeide tot het symbool van de dagjestoerist.

Ondanks het betere comfort lijkt het erop dat kamperen in de jaren 1950 nog grotendeels overgelaten werd aan de jeugdige toerist. De meeste toeristische gidsen die zich tot de volwassen toerist richtten, verwezen niet naar deze verblijfsformule. De gids van VALD, *Vacances au littoral belge* uit 1953, was hierop een uitzondering.²⁵ Die was bedoeld voor 'la jeunesse d'aujourd'hui' en somt geen hotels op, maar vermeldt enkel de kampeerterreinen en sporadisch een jeugdhut langs de Belgische kust. Over Bredene stelt de gids duidelijk dat dit 'la plage du camping' is met maar liefst 24 terreinen en een capaciteit van 10.000 bezoekers per dag.

In 1959-1960 verschenen bij ons drie publicaties die bewijzen dat kamperen intussen ingeburgerd was bij een groot publiek. Het boekje *Camping en kamperen* van Erwin Berger uit 1959 probeert het verschil uit te leggen tussen de kampeerder die nog zelf zijn stek uitkiest en de gebruiker van een kampeerterrein die aan 'camping' doet.²⁶ Het jaar erna verscheen het kinderboek *Tiny gaat kamperen* in de succesvolle reeks van Marcel Marlier en hetzelfde jaar werd in de handige pocketreeks van Marabout Flash het boekje *Vacances sous la tente* uitgegeven. Al die werken verwijzen nog naar het gebruik van de allereerste kampeerder die gepakt en gezakt met zijn tent naar zee kwam. Erwin Berger maakt wel al melding van 'campingwagens'. Kamperen werd zo veel comfortabeler, zelfs een ijskast behoorde sindsdien tot de mogelijkheden. Het avontuurlijke en sportieve was er voor sommigen dan wel af. Diverse Belgische fabrikanten zoals De Reu en Dombard hebben caravans geproduceerd. De familie Bourgeois bouwde er van 1960 tot 1975 zelfs aan zee, meer bepaald in Oostende.²⁷

Stilaan overspoelden vaste constructies het kampeerterrein. Na de niet meer verplaatsbare stacaravans volgden de chalets of de bungalows. Het leidde tot een vorm van verstening van de kampeerterreinen. Onder de veelzeggende ondertitel *Blijvers en trekkers* maakte Test-Aankoop in juni 1973 een duidelijke analyse van die evolutie:

'Sinds enkele jaren verandert een fundamenteel feit het uitzicht van de campings: de residentiële caravaning. Vroeger kwam de kampeerder met zijn tent(je) en kon men spreken over 'zeildorpen'. Dit is nu veel minder waar. Op de campings zijn de caravans het talrijkst en, nieuw feit, een gedeelte van deze caravans – soms met de afmetingen van een echt huisje op wielen – blijft het hele jaar op het terrein.'²⁸

De kinderboekenreeks *Tiny* volgde nauwgezet de trends en toen kamperen een ingeburgerd gebruik was, mocht een verhaal erover niet ontbreken.

Het kampeerterrein evolueerde op die manier tot een locatie waar mensen met een tweede verblijf elkaar het jaar door ontmoetten en waar die 'blijvers' de 'trekkers', de echte kampeersers dus, stilaan verdreven. Het waren die situaties die de wetgever tot een saneringsoperatie verplichtten.

De pater gaat kamperen

De regelgeving rond kamperen werd lange tijd overgelaten aan de plaatselijke besturen, die enerzijds de campings betoegelden, maar er anderzijds ook inkomsten uit puurden. Ze hadden er dus alle belang bij dat die toeristische sector kon floreren. Het gemeentebestuur van Bredene was kamperen zeker genegen, wat al bleek uit de twee naoorlogse affiches waarop het aspect camping duidelijk werd uitgespeeld. Ook een toeristische folder uit de late jaren 1960 verwijst zowel op de kaart, op de foto als in de tekst naar de campings: 'Anderzijds: de uitgestrekte campingzone met zijn rijke verscheidenheid aan ordentelijke en weluitgeruste terreinen voor tent, caravane of kampeershuisje.'²⁹

Ook Lombardsijde speelde de aanwezigheid van campings op haar grondgebied duidelijk uit in een toeristische folder van 1970: 'De enige badplaats waar het strand en de duinen niet in hun natuur gewijzigd werden. Kamperen is er een werkelijk genot midden de rustige deinende duinen en de heerlijke moestuinen.'³⁰ Ironisch genoeg

SPRITE

hebt U de caravans **SPRITE 1965** gezien
op alle tentoonstellingsstanden van onze verdelers!

**IK VERKIES
SPRITE**

CONCESSIONAIRES SPRITE

ALLARD, Turnhoutsebaan 81, Schilda-Antwerpen. Tel. 06/70.15.85.
B.B.C., Leuvenweg 418, St-Stevens-Woluwe. Tel. 02/70.59.59.
Dall'acqua 506, Brussel. Tel. 02/54.80.30.
DEGOTTE, 10, rue Racc de Meer, Liège. Tel. 04/34.64.30.
DYLEN/SKI Garage des Neaux-Arts, 118, bd. Dylewski, Charleroi. Tel. 07/32.97.36.
Ecu Bernard, 551, chaussée de Picotras, Gilly. Tel. 07/35.97.36 - 32.55.55.
EL COETHALS, Staatshaan 125, Kuurne (Kortrijk). Tel. 068/18.60.
LUCIERCO, 281, av. Charles-Quint, Ganshiede, Brussel. Tel. 02/70.67.50.
MAZURE, 1, rue du Vicinal, Namur. Tel. 081/25.61.
SCHMITTE, 543, route d'Esch, Luxembourg. Tel. 066/66.11.
SCHOTTE, Merlaan 75, Strijpen (Zottegem). Tel. 06/70.81.87.
VERNAAL, rue du Mauriet, 26, Jemelle. Tel. 061/250.92.

GRATIS CATALOGUS OP AANVRAAG (tourisme of residentie)
Uitsluitend invoerder:
caravans herck 39 rue hubert stiernet. waremme. tel. : 019.32571

Publiciteit voor een caravan van het Britse merk Sprite uit 1965. (privécollectie Marc Constandt)

werden die moestuinen later op hun beurt omgevormd tot kampeerterreinen.

Het provinciebestuur volgde het voorbeeld van Bredene en stelde in 1947 een eerste kampeerreglement op. De Belgische staat bekrachtigde pas in 1954 een eerste duidelijke wetgeving. Nochtans was de intentie daarvoor er al in 1937, bij de stichting van de Fédération Nationale du Camping. Ook het Commissariaat Generaal voor Toerisme kwam op het terrein van de campings pas laat in actie. Het was wel al lange tijd bezig met een lijst van erkende hotels op te stellen, die zelfs al in het interbellum gepubliceerd werd in een jaarlijkse hotelgids. De allereerste editie van de gids met kampeerterreinen kwam er in 1962. Vanaf toen kwam die er jaarlijks.

Het lag niet meteen in de lijn van de verwachtingen, maar ook de kerk kreeg belangstelling voor het kampeerpúblik. In de jaren 1960 werd in een camping van Blankenberge naar Frans voorbeeld een zogenaamde 'campmissie' georganiseerd.³¹ Een groep jongeren tussen 18 en 30 jaar onder leiding van enkele paters-redemptoristen, logeerden er op de camping en gaven er 'het goede voorbeeld'. In 1970 stelde Willy Detaillieur in opdracht van de Inderdiocesane Commissie Pastoraal Toerisme zelfs een pastoraal plan op voor de kampeerterreinen aan de Belgische kust.³² Dat viel niet toevallig samen met de uitvaardiging van een nieuwe wetgeving. De kerk wou gewapend zijn alvorens de nieuwe situatie van kracht werd.

De studie probeerde om een profiel te schetsen van de kampeerder. Die had blijkbaar geen contact met de collega's uit de nabijgelegen terreinen, hij beperkte zijn contacten tot de omwonenden. Het públik was gemengd, zowel qua leeftijd, nationaliteit, politieke overtuiging, ras als taal. Hun aantal werd geschat op 61.000

Op camping Ponderosa in Blankenberge heerste op een zonnige dag in de jaren 1960 een gezellige drukte. (privécollectie Marc Constandt)

Camping Ponderosa

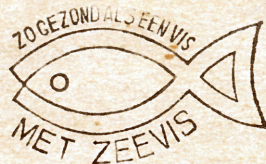
Koninklijke laan - Blankenberge

donderdagavond.

Beste Heer en Mevrouw Poffe.

*we zijn op bovengenoemde camping
aangekomen met goed weer en het
is nog altijd zonnig, doch er is
veel wind. we zijn al goed gebruik
en hebben een bezoek gebracht aan
Zeebrugge. we verblijven hier tot
dinsdag 25 juni, en verwachten u
dan ook in de loop van de
week. de camping ligt naar de
kant Knokke op 500 m. v. station.*

*100 m. v. Hotel
van bij Hotel Eekel
geueu groeten
Margot Luit*

Echte foto - Photo véritable

mensen per dag, verdeeld over 142 campings. Dat maakte dat er voor een pastorale werking een groot en divers doelpubliek was. In de tijd van de studie kon je bijvoorbeeld in Camping Cosmos in Lombardsijde en in Camping Pollentier in Middelkerke naar de mis gaan. In Middelkerke stond er zelfs een kapel op een grond die de kerkfabriek daarvoor ter beschikking had gesteld. Voor Bredene werd er naar de openluchtmissen bij de Duinenkapel verwezen. Die lag volop tussen de kampeerterreinen en een openluchtmis had letterlijk en figuurlijk een lage drempel.

Op de Camping de La Plage in De Panne droegen de paters-oblaten van het nabijgelegen klooster ook een openluchtmis op. Daarvan werd er omstreeks 1959 zelfs een prentbriefkaart uitgegeven. Bij het pastoraal toerisme op de kampeerterreinen was er een grote rol weggelegd voor kloosterorden. Die haakten echter na enkele jaren af en de apostolische werking voor de campings kwam niet echt van de grond.

Tot besluit ...

Het fenomeen kamperen kreeg heel wat navolging. Verschillende partijen kregen er interesse voor. De inspiratie ervoor kwam uit Groot-Brittannië. Het voorbeeld van een vereniging van kampeerdere met hun eigen terrein en een eigen handboek werd ook bij ons nagevolgd. Het concept van de caravan kwam eveneens van daar. Er is in het hele gebeuren zeker een Brusselse connectie aanwezig: de kampeerclubs die de eerste terreinen opstartten en gidsen verspreidden, hadden daar over het algemeen hun zetel, en een groot deel van het kampeerpbliek kwam uit de hoofdstad. De naam van een kampeerterrein in Raversijde is hiervoor wel bijzonder illustratief: Petit Bruxelles. De Brusselse handelszaken sprongen op de kar en verkochten kampeerspullen.

De plaatselijke bevolking en de gemeentebesturen lieten zich in een latere fase zeker niet onbetuigd. Het voorbeeld van de Brusselse clubs inspireerde de lokale mensen om campings uit te baten. Oscar Devos en Jérôme Coulier zijn maar twee voorbeelden uit een lange rij. De gemeentebesturen speelden die vorm van logeren duidelijk uit in hun toeristische promotie.

De wetgever aarzelde lang om een duidelijk kader te creëren en wachtte het voorbeeld van Bredene en het West-Vlaamse provinciebestuur af alvorens zelf initiatief te nemen. De kerk, die altijd wat wantrouwig stond tegenover het fenomeen toerisme, was ook hier lange tijd afwachtend en liet pas in 1970 een duidelijk rapport opstellen.

Na de uitgave van een kookboek en met de introductie van de minigasfles werd het makkelijker om op de camping te koken en etenswaren koel te bewaren.

In 1970 waren er heel wat mensen die gebruik maakten van de mogelijkheid om te kamperen. Ze waren echter wel geëvolueerd tegenover de sportieve pioniers die met fiets en de tent kwamen. Na de tent kwam de auto met de caravan en uiteindelijk de vaste chalet.

- 1 Zie de website van de vereniging: <http://www.campingandcaravanningclub.co.uk/aboutus/history>, laatst geraadpleegd op 19/05/2011.
- 2 *Mémorial du Royal Touring Club de Belgique 1895-1955*, Brussel: Royal Touring Club de Belgique, 1955, p. 93.
- 3 Voor de geschiedenis van kamperen in Nederland, zie: Adriaan DE LATHOUDER, Honderd jaar kamperen: ontwikkelingen in de twintigste eeuw, Den Haag: ANWB, 2001. Een schitterend tijdsbeeld van kampeers bij onze noorderburen kan je lezen in: Nico VAN SUCHTELEN, *Zwerftochten door Nico van Suchtelen*, Amsterdam: Maatschappij tot verspreiding van goede en goedkope lectuur nv, 1932.
- 4 Publiciteit in: *Bulletin Officiel Touring Club de Belgique*, 15/11/1921, t.o.v. p. 528.
- 5 Ferdinand GEVAERT, Historisch-geografisch repertorium van Bredene. In: *Bredeniana. Jubileumboek 900 jaar Bredene*, Bredene: Sociaal Fonds van de burgemeester, 1988, p. 34.
- 6 Geciteerd in de Oostendse krant *Le Carillon*, 03/08/1929, onder de titel *Le Camping*.
- 7 Nos BSB au Camp. In: *La Saison d'Ostende*, 22/08/1920.
- 8 Gemeentearchief Middelkerke, Westende, Oud nummer 199, Briefwisseling met particulieren i.v.m. kamperen, 1936-1939.
- 9 Gemeentearchief Middelkerke, Gemeenteraadszitting Middelkerke van 09/11/1934.
- 10 Gemeentearchief Middelkerke, Gemeenteraadszitting Lombardsijde van 01/12/1934.
- 11 Privéverzameling. Op de keerzijde van een prentbriefkaart voor La ferme des Dunes in Bredene, verstuurd in 1939.
- 12 Fédération Nationale du Camping. In: *La pratique du camping en Belgique et dans les pays voisins*, Brussel: La Boussole, 1938, p. 44.
- 13 Zomerfolder van À l'innovation, 1939.
- 14 H.C., Petite revue pratique. La maison qui suit son maître. In: *Le journal des voyages*, 04/04/1929, p. 250. Het tijdschrift zat in een bundeling van restnummers die de Brusselse uitgeverij Librairie Vanderlinden verspreide en bijgevolg ook bij ons werd gelezen.
- 15 L. CAPITAIN, Le 'Caravanning'. In: *La pratique du camping en Belgique et dans les pays voisins*, Brussel: La Boussole, 1938, p. 23-25.
- 16 Andrée BRAIVE, Joies du camping. In: *Femmes d'Aujourd'hui*, 29/06/1946, p. 6-7. Het eerste deel ervan zou in het voorgaande nummer verschenen zijn.
- 17 Mondeling meegedeeld door mevrouw Annie Leye op 04/04/2008 in Westende.
- 18 Familiearchief J. Coulier en gegevens mondeling meegedeeld door Eddy Viaene in het voorjaar van 2008 in Lombardsijde.
- 19 Erwin MAHIEU, Geschiedenis van het kampeertoerisme te Bredene. In: *Jaarboek Ter Cuere 2007*, Bredene: Heemkring Ter Cuere, 2007, p. 104-134.
- 20 Erwin MAHIEU, Geschiedenis van het kampeertoerisme [...]; Marc CONSTANDT, *Oscar Devos: een Bredens kampeerbaas*, onuitgegeven tekst, 2009 (met dank aan de heer Georges Houvenaeghel voor de genealogische gegevens).
- 21 Reclamefolder voor de camping. Een luikje ervan kon je terugsturen om een plaats op de camping te boeken. Devos liet regelmatig prentbriefkaarten en later zelfklevers als publiciteit drukken.
- 22 Willy DETAILLEUR, *Pastoraal plan kampeerterreinen aan de Belgische kust*, Oostende, 1970, p. 9.
- 23 Zie daarover: *De geschiedenis van de Vlaamse Kampeertoeristen van 1934 tot vandaag*, Gent: Vlaamse Kampeertoeristen, 1998.
- 24 Antoinette BARRERE, Cuisine de plein air. In: *Arts menagers*, 05/1962, p. 86-95.
- 25 We bedoelen hiermee de toeristische gidsen die een algemeen beeld gaven van de kust of de badplaats waarvoor ze werden uitgegeven, niet de specifieke kampeergidsen. De gids van VALD, *Vacances au littoral belge* (Namen: Édition du soleil levant, 1954), was dus een uitzondering op de regel, omdat die zich specifiek tot jongeren richtte en daarom kampeermogelijkheden vermeldde.
- 26 Erwin BERGER, Camping en kamperen, Antwerpen: Biokosmos Oude God, 1959.
- 27 Henk KROON, *Caravannen door de tijd. Historie van bekende Europese merken en modellen 1920-1970*, Deventer: Kluwer, 1995, p. 118-119; G.M. VAN DER MARK, *Prisma caravanboek*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1967, p. 40.
- 28 Parkeerterreinen voor toeristen of vakantieoordeden? In: *Test-Aankoop*, 06/1973, p. 25-32.
- 29 Toeristische folder *Bredene/België*, Tielt: Lannoo, vermoedelijk late jaren 1960.
- 30 Toeristische folder *Welkom/Lombardsijde/Westende*, heruitgave van 1971.
- 31 Zie: Willy DETAILLEUR, *Pastoraal plan [...]* en Mark DELTOUR, Het teken in gesprek met Jozef Loncke. In: *Het Teken*, 09/1988, p. 85.
- 32 Willy DETAILLEUR, *Pastoraal plan [...]*.

Solidariteit: het woord is ruis geworden

Erfgoeddag 2011 stond in het teken van armoede én vond plaats op 1 mei. Een uitgelezen moment om een tentoonstelling te brengen over de geschiedenis van onze sociale zekerheid. Voor veel mensen is het immers niet meer duidelijk hoe dat stelsel decennialang een buffer was tegen armoede. In de geschiedenis ervan staat solidariteit centraal. Maar wat verstaan we precies onder solidariteit, en vooral, wat betekent het vandaag nog? Luc Huyse schreef daarover een beklijvend essay in 'De Standaard' van 2 april 2011.

Etienne Vermeersch, filosoof, in een recent interview: 'De Vlamingen storten al meer dan twintig jaar zo'n vijf tot zes miljard aan de Walen. Maar omgekeerd zijn de Walen niet solidair. Zeker dertig Nederlandstalige gemeenten zijn de voorbije honderd jaar Franstalig geworden.'¹ De visie op solidariteit die hier verschijnt, is een van de vele die circuleren in het communautaire debat. Dat sleutelbegrip heeft in de lopende discussies een erg variabele inhoud gekregen. Het gevolg daarvan is storende ruis in elk gesprek.

Verklarende woordenboeken zien solidariteit als een gevoel van verantwoordelijkheid voor de noden van anderen. Het is een attitude met een morele grondslag. Soms wortelt die houding in een vanzelfsprekende samenhang, zoals in een familie.

Of het gaat om lotsverbondenheid. Zo zijn ruim een eeuw geleden de vakbonden, de ziekenfondsen en de coöperaties ontstaan. Het kan ook humanitair mededogen zijn, als het gericht is op de miserie in ontwikkelingslanden. Toch is solidariteit in die gevoelsmatige betekenis vandaag een zeldzaam kruid, want heel vaak is er toch ook de nuchtere, zelfs rationele verwachting van wederkerigheid. Groepsgewijs reageren op het individuele noodlot biedt namelijk een zekere garantie dat wie helpt ook hulp mag verwachten. Bovendien heeft de komst van de verzorgingsstaat de gevoelsmatige kant van de solidariteit verregaand aangetast. De zorg om oudere en zieke familieleden is met steun van de overheid grotendeels naar professionele buitenstaanders doorgeschoven. Naamloze ambtenaren behandelen de pijn die door werkloosheid wordt aangericht.

Solidariteit, zoals zij opereert in het kader van het sociale zekerheidsstelsel, is nu dus in hoge mate een abstracte en anonieme bezigheid. Geregeld is er treurnis over de verzwakking van de meer 'warme' variant van verbondenheid. Generositeit, klaagt men, heeft plaatsgemaakt voor een afstandelijke, via de overheid afgedwongen betaling van verzekeringspremies. Toch is die ontwikkeling het natuurlijke en noodzakelijke gevolg van de gedaanteverandering die de samenleving heeft ondergaan. De worsteling met het noodlot, in al zijn moderne gestalten, is voortdurend complexer en duurder geworden. Families kunnen dat al lang niet meer alleen aan. Ook de bijstand die de arbeidersbeweging aanvankelijk zelf organiseerde is noodgedwongen uit handen gegeven. Een integrale transfer ervan naar de marktsector is geen oplossing, want dat veroorzaakt sociale ongelijkheid. Niet elkeen kan bijstand en zekerheid kopen. Overheveling naar de openbare sector is dan de meest voor de hand liggende uitweg gebleken. Ook al omdat bij de brede organisatie van zorg een oplossing nodig is voor het probleem van de 'zwartrijders', van wie wil meegenieten zonder te betalen. Alleen de overheid kan, via de inning van belastingen en van sociale bijdragen, iedereen, ook de onwillige, in de financiering van het stelsel betrekken. Er speelt trouwens nog iets anders. Tekort en tegenslag zijn bronnen van onzekerheid en van sociale onrust en bijgevolg stoorzenders in een economie waarin voorspelbaarheid van het gedrag van werknemers en consumenten een cruciale voorwaarde is. Dan is het maar beter dat risico niet te lopen en dus een beroep te doen op een overheidsapparaat dat de grootste kommer en kwel kan milderen.

In haar abstracte en anonieme verschijningsvorm veroorzaakt solidariteit een omvangrijke belastingdruk. Ze leidt ook tot een, zij het beperkte, herverdeling van de inkomens. Dat is niet niets en vraagt om een zo stabiel mogelijk draagvlak voor het systeem. Het ideaal is een situatie waarin een bevolking vanuit een stevig gemeenschapsgevoel stilzwijgend instemt met het stelsel van sociale zekerheid: 'wij Belgen' of 'wij Vlamingen' zijn solidair met wie bij ons hoort en dat mag gerust wat geld kosten. Dergelijke gevoelens bestaan wel degelijk, maar of ze bij zeer velen te vinden zijn? Hoogstwaarschijnlijk is er bij de meesten veeleer sprake van solidariteit uit welbegrepen eigenbelang. Je betaalt je sociale bijdragen omdat je weet dat je het vangnet misschien ooit wel eens nodig kan hebben. Toch zijn er ook mensen die hun relatie met dat stelsel helemaal anders ervaren, namelijk als het product van onafwendbare overheidsdruk. Hun solidariteit is er een uit dwang en dat is een erg onbetrouwbare component in de fundering van het stelsel. Want ontsnapingsroutes zijn gegeerd. Dat kan heel ver gaan. In zijn eerste *Burgermanifest* (1991) wijdde Guy Verhofstadt een volle paragraaf aan het recht om uit de staat te stappen. De burger zou (en ik citeer nu letterlijk) 'de mogelijkheid moeten krijgen vitale kwesties zoals het onderwijs voor zijn kinderen, zijn oude dag of zijn gezondheid, te vrijwaren zonder tussenkomst van de staat en de politiek'. Dat zou inhouden dat die burger geen belastingen meer betaalt voor, bijvoorbeeld, gezondheidszorg en pensioen en de klus op eigen krachten klaart. In zijn extreem neoliberale accenten is dit pleidooi grotendeels uit circulatie verdwenen. Het is wel in een mildere vorm opnieuw opgedoken in de confrontatie met de kosten van de vergrijzing. Voor pensioenvorming en gezondheidszorg worden stilaan alternatieve routes aangelegd. Onontkoombaar, zeggen de voorstanders, en die wegen lopen noodgedwongen in de richting van de markt.

Al sinds dat eerste *Burgermanifest* is er gezegd en geschreven dat de verzorgingsstaat in gevaar komt als solidariteit uit eigenbelang of, erger nog, uit dwang als draagvlak moet dienen. Er is opgeroepen om de steun voor daadwerkelijke solidariteit weer te koppelen aan impulsen van hulpvaardigheid en saamenhorigheid. Want die zachte waarden, liet vub-socioloog Mark Elchardus in 1993 optekenen, 'zijn de uiteindelijke, harde grondslag van de solidariteit'.² Het ziet er niet naar uit dat die wens in de jaren die volgden werkelijkheid geworden is.

Terug naar de transfers van Vlaams geld naar Wallonië. In het debat daarover lopen de verschillende vormen waarin solidariteit kan ontstaan elkaar voortdurend voor de voeten. In allerlei acties ('Red de solidariteit', 'Niet in onze naam', 'Shame') zit een pleidooi voor de warme versie, verankerd in taalgrensoverschrijdende gevoelens van verantwoordelijkheid. In interviews noemt Bart De Wever die solidariteit een hol woord. Hij heeft wellicht gelijk. De maatschappelijke humus voor zo'n gevoelsmatige lotsverbondenheid met de Walen is in Vlaanderen te zwak. Aan de andere kant, wat De Wever zelf predikt is het verzet tegen een solidariteit die in zijn ogen als (federale) dwang moet worden ervaren en bijgevolg geen reden tot bestaan mag hebben. Het is de Vlaams-nationalistische variant van Verhofstadts 'recht om uit de staat te stappen'. Hoe moet het dan wel? Misschien moeten zij, Vlamingen én Walen, die de transfers willen behouden hun pleidooien in Vlaanderen minder op samenhorigheid en meer op welbegrepen eigenbelang bouwen. Daar is toch niets mis mee. Argumenten? De geldstromen van vandaag kunnen dienen als wisselgeld bij federale onderhandelingen. Bijvoorbeeld, zoals Etienne Vermeersch suggereert, om respect voor de integriteit van het Vlaamse grondgebied af te dwingen. En wie weet, in de toekomst kan de richting van het traject omkeren en hier voor geldelijke bijstand zorgen. Maar het belangrijkste argument is van een andere orde. Elke keer dat een poging lukt om een groep te weren uit het stelsel van de abstracte en anonieme solidariteit gaat de deur naar een geleidelijke ontmanteling van het sociale zekerheidssysteem, óók in Vlaanderen, weer een ietsje meer openstaan. Tenzij dat, zoals Elchardus schreef, juist de onuitgesproken bedoeling is van al wie, als hij zijn belangen koel afweegt, tot het besluit kan komen dat hij '[...] baat heeft bij de uitsluiting van de sociaal zwakkeren'.

¹ *De Standaard*, 12/03/2011.

² Mark ELCHARDUS, De cultuur van de solidariteit. Zeven aanbevelingen voor grondig cultuurwerk. In: *De Nieuwe Maand*, 36(1993)6, p. 33-38.

Camille Huysmans op missie in Georgië

RITA CALCOEN

collectiemedewerker, Amsab-ISG

In 2009 sloot Amsab-ISG met het Antwerps stadsbestuur een bruikleenovereenkomst over het archief van Camille Huysmans. Dat werd eerst in het AMVC-Letterenhuis bewaard. Begin dit jaar werden de laatste dozen ervan overgebracht naar onze afdeling in Antwerpen. In het archief ontdekte ik een fantastische beeldenreeks van een reis die Camille Huysmans in 1920 naar Georgië maakte: afdrukken van verschillende ontvangsten in het land en glasnegatieven die je een toeristische rondleiding geven in het Georgië van die tijd. Met naast me het reisverslag van zijn dochter Sara Huysmans en het boek 'L'Internationale Socialiste et la Géorgie'¹, dat veel informatie geeft die de foto's kan duiden, begon ik te puzzelen: wie was er toen mee, wie staat er op de foto's, waar zijn die genomen ...?

Op zondag 26 mei 1918 riep de Georgische bevolking haar onafhankelijkheid uit. Met veel feestgedruis werd Noé Jordania, de leider van de sociaaldemocratische partij, tot president benoemd. Het land bleef, op één dag na, 33 maanden onafhankelijk van zijn grote buur Rusland. In februari 1921 viel het Rode Leger Georgië binnen en annexeerden de Russen het land opnieuw. Om in het Westen zo snel mogelijk erkenning te krijgen en de Georgische

zaak te bepleiten, zette het onafhankelijke Georgië een correspondentie op met de westerse regeringen en leiders.² Daarbij schreven ze ook de Tweede Internationale of Socialistische Arbeiders-Internationale aan. De Georgische socialisten waren al sinds 1905 lid van die organisatie en waren dus uitstekend geplaatst om de precare situatie van de jonge republiek uit te leggen. Op de congressen van Amsterdam en Luzern (Zwitserland) in 1919 erkende de Tweede Internationale de Onafhankelijke Democratische Republiek Georgië unaniem. De leden wilden wel ter plaatse bestuderen hoe alles er in zijn werk ging. Tijdens de zomermaanden van dat jaar viel er een uitnodiging om Georgië te bezoeken in de bus. Er kwam een internationale delegatie: voor Engeland werden Ramsey MacDonald, Thomas Shaw en Mrs Snowden (Ethel Annakin) afgevaardigd. Pierre Renaudel, Adrien Marquet en Alfred Inghels waren de Franse deelnemers, Karl en Luise Kautsky de Duitse. België stuurde Emile Vandervelde met zijn echtgenote Lalla, Louis de Brouckère en Camille Huysmans, met zijn echtgenote én dochter Sara, die de secretaresse van de delegatie was.

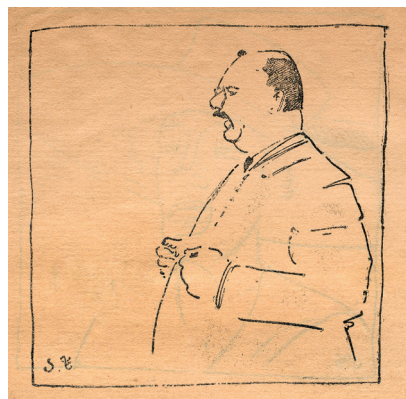
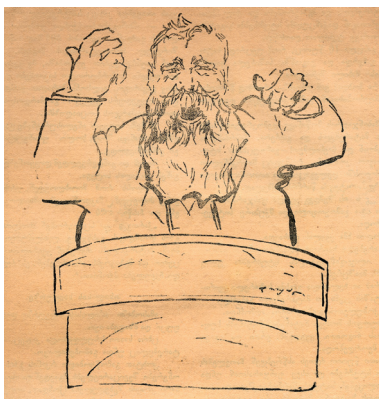
Ze hadden er allemaal ongelooflijk veel zin in en na een inspuiting tegen de pest – die Mrs Snowden pertinent weigerde – vatten ze hun treinreis aan. Via Parijs en Rome ging de tocht naar Taranto in Zuid-Italië. Daar moest Kautsky afhaken wegens hoge koorts, waardoor hij en zijn vrouw pas twee weken later in Georgië aankwamen. Onderweg werd er één bagagekist gestolen – in de plaats werd er netjes een lege kist tussen de bagage gestopt. Een alerte drager merkte daarbij op dat 'wanneer iemand zoveel reisgoed mee heeft er vast wel iemand moet gedacht hebben dat anderen hiervan ook hun deel mochten hebben'.

Na een laatste paspoortcontrole nam het gezelschap een zeilschip naar Constantino-

De krant *Zweep van de Duivel* van 26 september 1920. (Amsab-ISG, Gent)

'**Emile Vandervelde.** Er is geen Georgiër die de naam van Emile Vandervelde niet kent. Nu hebben we geluk: ik denk niet dat er nog veel Georgiërs zullen zijn die hem niet in het echt zullen gezien hebben en zijn speech zullen gehoord hebben. Emile Vandervelde is geboren in 1866. Hij richtte later de Belgische Werkliedenpartij op. Sinds 1885 is hij lid van het centraal comité van zijn partij en leidt hij dit 'monument' van arbeiders. Emile Vandervelde is de Noé (*Jordania*) van België, met dat verschil dat hij de regering niet leidt.' (vertaald uit het Georgisch naar het Engels door Sophia Jobava, departementshoofd van het Nationaal Archief van Georgië)

Tekeningen uit de krant *Zweep van de Duivel*, van links naar rechts: Mrs Snowden, Alfred Inghels, Thomas Shaw, Pierre Renaudel, Camille Huysmans, Emile Vandervelde. (Amsab-ISG, Gent)

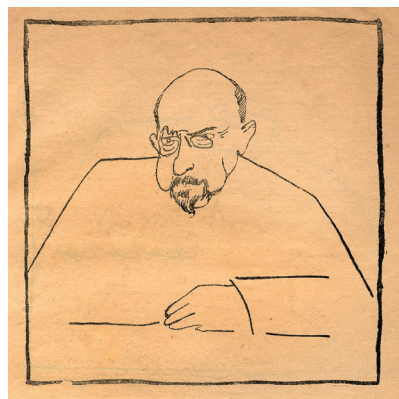
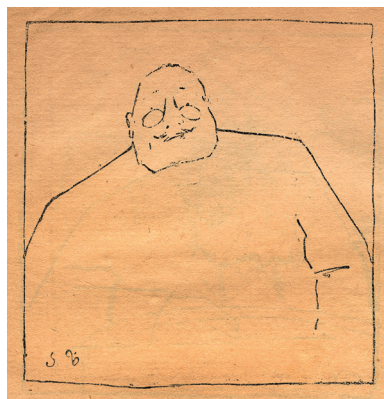
pel (Istanbul). Een Rus en zeven Georgiërs hadden hen intussen vervoegd. De eerste aanblik van Istanbul was blijkbaar overweldigend, want iedereen stond bij het ochtendgloren aan dek – in slaapkleed of pyjama, ziek of gezond: niemand wilde dit missen. Camille was in zijn reisbrieven in *De Volksgazet* zeer lyrisch over de voor hem onbekende stad.³ In recordtempo bezocht de groep een aantal belangrijke bezienswaardigheden. Toen ze zonder gids op stap gingen, moesten ze de weg vragen. In het Frans: geen reactie, in het Engels: nog minder. In het Nederlands dan maar? Prijs! Toen al! Een Turkse tapijthandelaar met ervaring in Brussel, Oostende en Amsterdam, wees hen de weg.

De reis werd voortgezet richting Batoum, de grootste havenstad van Georgië. De delegatie vulde de dagen op het schip met het opstellen van hun programma, lezen, discussiëren en zingen. Kijken naar de meezwemmende dolfinen was blijkbaar ook een fijn tijdverdrijf. Na twee weken kwamen ze eindelijk aan. Een grote afvaardiging kwam hen tegemoet met een gevlagde boot. Aan wal zagen ze overal vaandels, triomfbogen, duizenden mensen, kinderen

met bloemen, muziek. Geen tijd om van hun zeebenen af te raken, ze werden meegetroond naar het stadhuis: speech! Daarna naar het volkshuis: speech! En gejuich! Een lunch in een speciale trein en onmiddellijk op bezoek naar een theefabriek. Ze genoten er van een diner in de openlucht met opnieuw speeches, toasten en ... toasten, zang en dans. Camille vermoedde dat die Georgiërs zo kunstzinnig en creatief waren omdat ze nog niet afgestompt waren door het fabriekswerk.

Het gezelschap was totaal verrukt, maar moest verder. Hop, de trein in en in de gelijke hangmatten op weg naar Tiflis (Tbilisi), de hoofdstad. Van een goede nachtrust kwam er echter niets in huis ... Ieder uur stopte de trein ergens en moest de delegatie de plaatselijke variant van *De Internationale* aanhoren én een enthousiaste menigte begroeten. De hele nacht door!

De ontvangst in Tiflis was nog grootser dan die in Batoum. Er werd opnieuw gespeecht, gejuicht en getoast, maar toen moest er ook gewerkt worden. Het werden lange dagen, van 7 uur 's ochtends tot 2 uur 's nachts. Iedereen wilde de delegatie zien, begroeten, uitleggen en tonen waarmee ze bezig waren.

De pasgeboren socialistische republiek was in elk geval goed gestart – toch volgens de zeer optimistische verslagen van Sara Huysmans.⁴ Op een totaal van 130 volksvertegenwoordigers waren er 102 sociaaldemocraten, die zes verschillende nationaliteiten vertegenwoordigden. Er waren zelfs vijf vrouwen bij! Vrouwen mochten inderdaad al stemmen en hadden ook andere voordelen, bijvoorbeeld vier weken rust voor de bevalling en zes weken erna – met behoud van volledig loon plus een extraatje uit de hulpkas. Kinderarbeid onder de 14 jaar was verboden, tieners tussen 14 en 17 jaar mochten maximaal 6 uur per dag werken.

De Georgiërs hadden kennelijk ook een fantastisch campagneteam. Er werd eerst goed gestudeerd op de vele informatievergaderingen en dan verspreidden de enthousiastelingen het woord over het land. In een land met veel analfabetisme was dit contact met de bevolking superefficiënt. Het belang van de internationale delegatie werd dus goed begrepen en de ontvangsten waren navenant.

Volgens een verslag van Lalla Vandervelde waren de grootgrondbezitters zonder veel problemen onterfd en was de grond netjes verdeeld onder de boerenbevolking. De bossen, wijngaarden, mijnen, thee- en

bamboeplantages waren genationaliseerd en er werd in coöperatieve vorm gewerkt. Er werd benadrukt dat de republiek geen ‘dictatuur van het proletariaat’ was zoals bij de grote burens. De bevolking had vrijheid om te spreken en zich te verenigen. Er was een achturige werkdag! De speculanten waren het land uitgezet en een *chambre de tarifs* bepaalde aan de hand van de levensduurte de lonen, zoiets als onze huidige indexaanpassingen.

Naast hun politieke visie, zicht op de werking en de economische mogelijkheden, vertrouwden een aantal delegatieleden veel persoonlijke emoties en indrukken toe aan het boek *L'Internationale Socialiste et la Géorgie*.

Ramsey MacDonald was blijkbaar mee op uitstap naar Kasbegi, een regio in de Hoge Kaukasus. Hij heeft het over het indrukwekkende landschap, de legenden, ruïnes, ruiters te paard, ‘sauvage et merveilleux’. Mrs Snowden was duidelijk zwaar onder de indruk van de ruwe bergstreek en vooral van de bewoners. Ze spreekt in poëtische superlatieven: dagen van poëzie en romantiek, overal ontvangst met fruit, brood, zout en wijn, het onthaal in dorpen met honderden ruiters die welkomstschoten afvuurden ‘et hurlent dans le vent’, de kos-

tuums, de bontmutsen – op de foto's is ze zelf steevast herkenbaar met haar indrukwekkende bontmuts en -jas –, de wapens en de ruigheid van de mannen ...

Camille liet weten dat hij in Kasbegi te paard naar de top van een berg was gegaan en in een van de dorpen een levend hert had gekregen. Zoals de rest van de delegatie was ook hij verrukt over de hartelijke ontvangst. Hij genoot van de vele zangstonden en het zou me niet verwonderen dat hij niet af en toe een Vlaams lied liet weerklinken – hij had immers een zangbundel mee van Florimond van Duyse. Huysmans had grootse plannen om een goede samenwerking met België op te zetten. Een bootlijn met België – Antwerpen uiteraard – kon de export van Georgische groenten en fruit verzekeren. De Belgische coöperaties konden die in hun winkels verkopen. Om de productie efficiënter te maken, moesten

er dringend goed opgeleide Belgische technici hun vakmanschap doorgeven en tegelijk het technisch onderwijs verbeteren. Nieuwe, goede treinverbindingen waren van levensbelang voor de economische vooruitgang. Ook over de taalkwestie op school was hij duidelijk: onderwijs in de taal van het kind, en niet in die van de vader, boekte de beste resultaten. Lalla Vandervelde schreef over de eindeloze speeches – die ook nog eens vertaald werden – en de toasten. Er werd uitgebreid en lekker gegeten in schitterende paleizen met tuinen vol oleanders en magnolia's. Vierstemmige melancholische gezangen en populaire dansen luisterden die uitgebreide diners op. Natuurlijk moest er ook gewinkeld worden. In een bazaar van een charmante Pers ontdekte ze zeer merkwaardige en interessante antiques. Tot haar grote verbijstering vernam ze dat veel

Officiële foto van de internationale delegatie in Tbilisi. Van links naar rechts, zittend: Alfred Inghels, Sara Huysmans, Adrien Marquet, Mrs Snowden, Thomas Shaw, mevrouw Huysmans, Pierre Renaudel; staand: Camille Huysmans, Lalla Vandervelde, Ramsey MacDonald, Emile Vandervelde, Louis de Brouckère, Olberg (secretaris van Kautsky). Dit is de enige foto waarop ook Lalla Vandervelde te zien is. (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

kostbare kunstobjecten de voorbije jaren waren verkocht en richting Amerika waren verdwenen.

Maar ook aan deze boeiende en passionele rondreis kwam een eind. Camille kreeg de vraag om een kritische afscheidsspeech te geven. Er was blijkbaar toch nog behoorlijk wat werk aan de – enthousiaste, ideologische – winkel, want de speech kwam ongeveer hierop neer: ‘Jullie hebben al veel verwezenlijkt, maar nu moeten jullie ook nog leren werken. Jullie hebben de achturige werkdag: werk ze dan ook de volle acht! Er moet altijd meer geproduceerd worden en met een betere techniek gaan jullie binnenkort zelfs minder uren kunnen werken.’

Wat googelen bracht me op de website van het Nationaal Archief van Georgië. Dat archief bezit andere foto's van het bezoek,

een filmpje en archiefmateriaal. Uiteraard zijn we beiden heel enthousiast over de wederzijdse aanvulling van onze collecties en het eerste resultaat van die samenwerking kan je bewonderen in de fotoreportage bij dit artikel. Het korte, maar superleuke filmfragment van dit bezoek kan je op onze website (www.amsab.be) bekijken.

Met dank aan Sophia Jobava en Geert Bonne.

- 1 *L'Internationale Socialiste et la Géorgie*, Parijs: Édition du Comité Central du Parti Ouvrier Social-Démocrate de Géorgie, 1921.
- 2 Bart COMPERNOL, *De rode vlag wappert boven Genève. Zelfbeschikkingsrecht binnen het mensenrechtendiscours in de Tweede Internationale*, UGent, masterproef, 2009.
- 3 *De Volksgazet*, 20/08-20/10/1920.
- 4 Amsab-ISG, Archief Camille Huysmans, I 200, Handgeschreven verslag van Sara Huysmans.

Linksboven: Hartelijke ontvangst met bloemen voor de dames. (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

Linksonder: Uitstap naar de Darialikloof. (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

Boven: Op werkbezoek, waarschijnlijk bij de magnesiummijnen in de buurt van Koetaisi, de op een na grootste stad van Georgië. (Amsab-ISG, Gent)

Volgende pagina: Op weg naar de Kaukasus. Vooraan zit mevrouw Huysmans warm ingepakt. In de tweede auto zitten Emile Vandervelde en Louis de Brouckère. In de wagen erachter rechts zit Sara Huysmans. In de wagen links daarvan zitten Pierre Renaudel en Adrien Marquet. Camille Huysmans zit in de nek van Alfred Inghels. (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

Links: Hartelijke ontvangsten in de Kaukasus. Op de spandoeken: 'Salut à l'Europe Socialistique. Salut à chefs de la proletariate du monde. Vive l'international'. 'Salut! L'association des femmes marxistes de [...]'. Let op Mrs Snowden met de bontmuts en op de indrukwekkende *locals*. (Amsab-ISG, Gent)

Boven: Vanaf een mooi versierd podium spreekt Alfred Inghels vol passie de aandachtige toeschouwers toe. Vooraan staat de foto van president Jordania. (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

Links: Thomas Shaw spreekt de menigte toe, de overige leden van de delegatie zitten er behoorlijk vermoeid bij. (Amsab-ISG, Gent)

Boven: Ontvangst bij Noé Jordania, president van de republiek Georgië (aan het hoofd van de tafel, met baardje). (Nationaal Archief van Georgië, Tbilisi)

NICARAGUA KOFFIE

STEUN DE WEDEROPBOUW

 **OXFAM-
WERELDWINKELS** vzw

vrij van zegel

Burggravenlaan 28 9000 Gent Tel 091 21 64.04
Ver uitg OXFAM-WERELDWINKELS vzw Burggravenlaan 28 9000 Gent

De verwerking van het archief van Oxfam-Wereldwinkels: a work in progress

MAARTEN SAVELS

collectiemedewerker, Amsab-ISG

Op 14 mei 2011 vierde Oxfam-Wereldwinkels zijn 40e verjaardag. Zo'n verjaardag is een uitgelezen moment om mijmerend terug te blikken op het verleden en herinneringen op te halen aan 'de goeie, ouwe tijd'. Het is dan ook gebruikelijk bij zulke jubilea dat er verschillende teksten worden geschreven over de grote en kleine gebeurtenissen uit het bestaan van de jubilaris. Deze tekst is daarop geen en toch ook weer wel een uitzondering. Hij gaat met andere woorden niet over de geschiedenis van Oxfam-Wereldwinkels, maar wel over een belangrijke bron voor die geschiedenis: de archieven van de organisatie.

Toen ik begin augustus 2008 de opdracht kreeg om de archieven van Oxfam-Wereldwinkels te verwerken tot een gestroomlijnde inventaris, verwachtte ik niet dat ik medio 2011 nog steeds niet klaar zou zijn. Een eerste stand van zaken toonde dat de Oxfam-Wereldwinkelscollectie van Amsab-ISG bestond uit vijf overdrachten, waarvan de vroegste al dateerde uit 1993. In 2010 kwamen daar nog twee overdrachten bij. Alles bij elkaar opgeteld waren dat

ruim 1000 archiefdozen ofwel zo'n 125 strekkende meter. Na een initiële schatting van de verwerkingstijd, gebaseerd op twee dagen per week, stelden we de deadline voor de inventaris op januari 2010. Het jubileum leek comfortabel ver weg en het optimisme was groot. Twee jaar later verschoven we de deadline al naar januari 2011, maar zonder het optimistische gevoel dat die vlot haalbaar zou zijn. Er waren ondertussen zo'n tweehonderd dozen bijgekomen, maar vooral de oorspronkelijke overdracht uit 1993 bleek een bijzonder taaie klant te zijn. Op het moment dat ik dit schrijf – midden mei 2011 – is zo'n 85 procent van het materiaal verwerkt en schijnt er eindelijk licht aan het einde van de tunnel. Het is ook voor mij geen slecht moment om al eens terug te blikken op de verwerkingsgeschiedenis. Het verhaal dat volgt, wil echter vooral een aperitief zijn voor toekomstige geïnteresseerden.

Orde in de chaos – chaos in de orde

Oxfam-Wereldwinkels was in de jaren 1970 en 1980 in een aantal opzichten een heel typische nieuwe sociale beweging. Er was weinig hiërarchie en weinig structuur. Sensibilisering en educatie was een veel belangrijker aandachtspunt dan bijvoorbeeld commerciële doelen. Een van de belangrijkste drijfveren was het principe van basisdemocratie, wat resulteerde in een overweldigende hoeveelheid werkgroepen en overlegorganen waarin alle wereldwinkeliers konden participeren. In de geschiedenis van Oxfam-Wereldwinkels zijn er minstens een vijftigtal van dergelijke werkgroepen tijdelijk of permanent actief geweest. Die werkgroepen concentreerden zich rond een aantal centrale functies, zoals het beleid, de visie- en standpuntbepaling, de studie en evaluatie van de situatie in productlanden, de organisatie van campagnes en activiteiten ... Het verschil tussen

◀ Affiche van Oxfam-Wereldwinkels, 1980.
(Amsab-ISG, Gent)

1975

1977

1981

1981

1984

1985

1996

1996

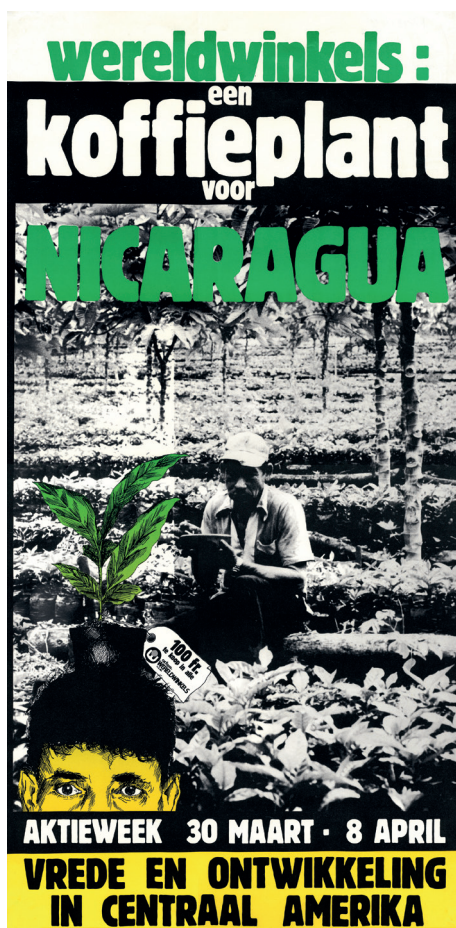

bepaalde werkgroepen is soms erg subtiel en de naamgeving soms heel verwarrend. Zo hield de werkgroep Verkoop zich bezig met de promotie van wereldwinkelproducten, terwijl de werkgroep Verkoopspromotie zich eerder bezighield met de vraag hoe bepaalde wereldwinkelproducten gebruikt konden worden in campagnes. Het was uiteraard niet de bedoeling dat enkel de leden van een werkgroep op de hoogte waren van het reilen en zeilen, dus werden de verslagen en eventuele berichten van een werkgroep verspreid onder alle wereldwinkeliers. Om dit alles min of meer in goede banen te leiden, werden die documenten vanaf 1977 verstuurd als omzendbrieven, voorzien van een letter die duidde op de aard van de brief, en een volgnummer. Helaas werd dat systeem niet consequent toegepast: niet alle documenten werden in de reeks opgenomen. Daarnaast werd het volgnummer soms per letter en soms voor de volledige reeks gebruikt, waardoor de kernreeks een bijzonder chaotische indruk maakt. Vanaf 1990 werd dit systeem weer afgeschaft, maar enkele kernreeksen – onder andere de verslagen van de raad van beheer en de algemene vergadering – kregen een eigen nummerings-systeem. Als kers op de taart werd af en toe ook nog gewisseld tussen gewone jaren en schooljaren, wat de verwarring nog groter maakt.

Multifunctionaliteit

Het archief van Oxfam-Wereldwinkels bevat veel informatie en bovendien ook veel informatie over veel verschillende onderwerpen. Het gevolg is dan ook dat het archief op veel verschillende manieren kan – en moet – benaderd worden.

Multicultureel: Door zijn geschiedenis heen heeft Oxfam-Wereldwinkels informatie verzameld over veel landen, contact gehad met mensen uit die landen en handel gedreven met die landen. Alles bij elkaar

Affiche van Oxfam-Wereldwinkels, 1984.
(Amsab-ISG, Gent)

verzamelde de organisatie documentatie over meer dan vijftig (derdewereld-)landen en ontwikkelde zo zijn eigen, vaak bijzonder kritische visie op de politiek, de maatschappij en de economie ervan. Een kleine greep uit het aanbod: Algerije, Bolivia, Chili, Cuba, India, Ivoorkust, Mozambique, Peru, Sri Lanka, Tanzania, Vietnam, Zuid-Afrika ...

Multilinguïstisch: Communicatie met handelspartners uit zo veel verschillende landen is niet altijd gemakkelijk. Dat was nog minder het geval in de jaren 1970

en 1980, toen Engels minder dominant was dan nu. Afrikaanse handelspartners communiceerden meestal in het Frans, Zuid- en Midden-Amerikaanse partners hanteerden uitsluitend Spaans – behalve uiteraard Brazilië. Communicatie met internationale fairtradeorganisaties verliep meestal in het Engels, maar er werd ook Duits gebruikt. Een uitgebreide talenkennis is voor toekomstige gebruikers van dit archief een must.

Multidisciplinair: Oxfam-Wereldwinkels is op heel diverse terreinen actief. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is de tweedeling tussen handel enerzijds en sensibilisering anderzijds. Beide onderdelen hebben elk hun eigen dynamiek en het is dan ook niet verwonderlijk dat beide tegenwoordig een apart rechtsstatuut hebben: Oxfam-Wereldwinkels vzw en Oxfam-Fairtrade cv. Binnen de cv houdt Oxfam-Wereldwinkels zich voornamelijk bezig met de import en export van goederen, contacten met leveranciers, de evaluatie van producten en producenten, marktonderzoek en publiciteit. De activiteiten van de vzw zijn op hun beurt ook weer heel divers: informatie verzamelen over derdewereldlanden, acties en campagnes opzetten, het publiek sensibiliseren, vorming voor medewerkers organiseren, lobbywerk, contacten met andere ngo's ...

Een spin in het ngo-web

Oxfam-Wereldwinkels is uitgegroeid tot een belangrijke organisatie in het Belgische ngo-veld. Zozeer zelfs dat de lokale wereldwinkels regelmatig worden beschouwd als belangrijke kweekvijvers voor nieuwe medewerkers van ngo's. Dat wordt mee veroorzaakt door het bijzonder uitgebreide netwerk van contacten dat de organisatie heeft met Belgische en internationale alternatieve handelsorganisaties, derdewereld-, vredes- en antiracismebewegingen ... Oxfam-Wereldwinkels onderhoudt uiter-

aard nauwe contacten met de andere Oxfams: Oxfam België (tegenwoordig Oxfam Solidariteit) en Oxfam-Magasins du monde, de Waalse tegenhanger. Met die laatste sloot de organisatie ook een handelsovereenkomst: Oxfam-Wereldwinkels importeerde de voedingswaren en Oxfam-Magasins du monde het artisanat. Zulke overeenkomsten sloot ze trouwens ook met andere Europese fairtradeorganisaties. Verder waren er ook goede contacten met de Vlaamse Anti-Apartheidskoördinatie (VAAK), Hand in Hand, Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens (VAKA) ...

De toekomst

De huidige deadline voor de inventaris van het archief ligt op november 2011. Vanaf 2012 zal het archief voor de periode 1971-2000 beschikbaar zijn voor onderzoek. Wat de toekomst voor Oxfam-Wereldwinkels zelf brengt, zal je de komende jaren ongetwijfeld kunnen uitpluizen aan de hand van de aanvullingen op de inventaris.

JAN VAN DE POEL
doctoraal onderzoeker
vakgroep
Geschiedenis, VUB

RECENSIE

JAAP KLOOSTERMAN & JAN LUCASSEN

Wereldverbeteraars

*Vijf eeuwen sociale geschiedenis
verzameld door het Internationaal
Instituut voor Sociale Geschiedenis*

Jaap KLOOSTERMAN
& Jan LUCASSEN,
Wereldverbeteraars.
*Vijf eeuwen sociale
geschiedenis verzameld
door het Internationaal
Instituut voor Sociale
Geschiedenis, Amster-
dam: Aksant, 2010,
237 p., ISBN: 978 90
5260 386 5.*

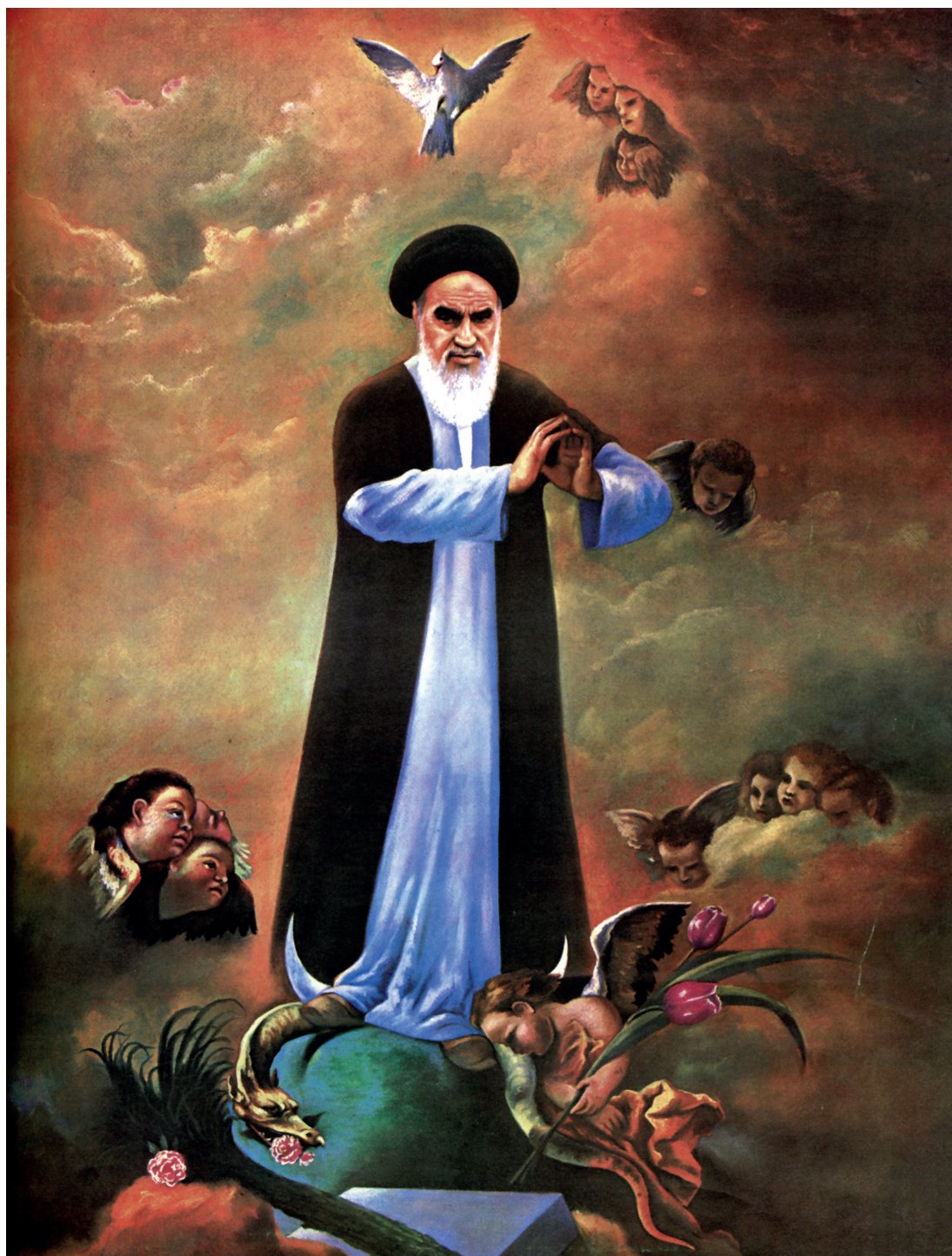
Een gigantische snoepwinkel voor sociale historici: *Wereldverbeteraars* van Jaap Kloosterman en Jan Lucasen is de nieuwste glossy van de sociale geschiedenis, een boek waarin je meer kan kijken dan lezen. Meer dan tweehonderd pagina's lang krijgt de lezer een bloemlezing van de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Je ziet de urne met de as van de anarchist Max Nettlau (p. 67) naast de 'laatste adem van het communisme' verpakt in blikjes, of het originele logboek van de Rainbow Warrior tijdens zijn laatste reis naast de gevangenisbibliotheek van de leden van de Rote Armee Fraktion. Het boek is in wezen de catalogus van een tentoonstelling naar aanleiding van het rodium jubileum van het IISG, getiteld *Wereldverbeteraars, 75 jaar IISG*. Die titel geeft uitstekend weer waar het IISG die driekwart eeuw mee bezig is geweest en misschien nog beter waar het naartoe wil.

In 1935 was de oprichting van het IISG de resultante van twee belangrijke ontwikkelingen. Enerzijds vereiste de vernieuwde manier van economische geschiedenis schrijven een eigen aanpak met eigen bronnen. Anderzijds was er de opkomst van autoritaire stromingen die democratisch en progressief Europa bedreigden. Vandaag richt het IISG zich op de 'sociale geschiedenis' in de breedste betekenis van het woord. Onder 'wereldverbeteraars' rekent het IISG ook terroristische en extreemrechtse groepen en bewegingen. Het instituut beperkt zich dus niet

tot de geschiedenis van mensen die dingen doen die wij graag hebben dat ze doen, maar tot de geschiedenis van mensen die iets aan de wereld willen veranderen, of we dat nu leuk vinden of niet. In dat opzicht ligt het engagement van het IISG niet bij een bepaalde maatschappelijke beweging, maar bij de 'sociale geschiedenis' in al haar veelvormigheid als dusdanig. Die keuze biedt het instituut natuurlijk enorme mogelijkheden, zowel op het vlak van collectievorming als dat van onderzoek.

De vitrinekast van het IISG is fascinerend en soms beklijvend, maar op het eerste gezicht ook een beetje vrijblijvend. De redacteurs, beiden sinds lang verbonden aan het instituut voor zowel collectie als onderzoekswerk, bieden wel enige analyse. In een inleidend hoofdstuk verklaren ze onder de titel *Werken voor de arbeid: driekwart eeuw verzamelen op het IISG* de centrale, internationale positie die het Amsterdamse instituut de laatste decennia heeft ingenomen binnen de sociale geschiedenis als academische discipline en als dienst aan verschillende erfgoedgemeenschappen. Volgens Kloosterman en Lucassen versterkte de wisselwerking van verschillende factoren die positie. Ten eerste was het IISG er in het begin van de jaren 1930 erg vroeg bij. Dat gaf het instituut, met de inzichten en middelen van haar 'visionaire' stichter Nicolaas Wilhelmus Posthumus, een belangrijke voorsprong op gelijkaardige instellingen die pas na de Tweede Wereldoorlog tot ontwikkeling kwamen. De internationale focus van het IISG was al zeer vroeg aanwezig omwille van de politieke toestand in de eerste jaren van het bestaan van de instelling. In autoritaire regimes bestond het risico dat de archieven van progressieve bewegingen zouden worden vernietigd of misbruikt voor politieke doeleinden. Het IISG zag het dus als haar plicht die archieven te redden. Zo groeide Amsterdam uit tot dé veilige haven voor het archief van Europees links. Die koers wordt vandaag voortgezet buiten Europa. Een belangrijk verschil is wel dat daaraan een wetenschappelijke agenda wordt gekoppeld. Het IISG wil sociale geschiedenis schrijven vanuit een niet-westers, mondiaal perspectief.

Ook op het strategische vlak was het IISG een pionier. In de jaren 1960 en 1970 bouwde het een internationaal netwerk van lokale bewaarplaatsen uit, eerder dan al dat materiaal in Amsterdam te centraliseren. Door intensieve begeleiding en ondersteuning wist het IISG zijn partners aan zich te binden. Nog van strategisch belang voor de ontwikkeling van het instituut was de verwerving van sleutelcollecties die een sneeuwbal effect kunnen veroorzaken. Zo bleek de acquisitie van het archief van de Oostenrijkse anarchistische historicus Max Nettlau bepalend om andere belangrijke collecties uit de anarchistische beweging te verwerven. Zonder dat sleutelarchief waren andere anarchisten misschien niet tot die stap overgegaan. De meest recente ontwikkeling ten slotte die mee de centrale positie van het instituut bepaalt, is de nauwe band met innovatief wetenschappelijk onderzoek. Niet alleen wist het IISG een aantal toonaangevende onderzoekers aan zich te binden, ook op het heuristische vlak speelt het een hoofdrol. Cruciaal daarin is de ontwikkeling van zogenaamde metabronnen. Het IISG staat in de voorhoede van de ontwikkeling van internationale databanken die grensoverschrijdend, vergelijkend onderzoek

mogelijk maken. Een mooi voorbeeld is het History of Work Information System dat het mogelijk maakt om beroepen en beroepsgroepen wereldwijd te vergelijken.

Het internationale werkveld van het IISG vormt de rode draad van de rondleiding langs de vitrinekasten van het instituut. De 19e- en 20e-eeuwse wereldverbeteraars – van Marx tot de eerste vegetaristen en andere volgens de socialisten ‘verkeerd gestelde prioriteiten’ (p. 89) – worden in de context van de groeiende inkomensongelijkheid geplaatst, zowel binnen afzonderlijke landen als wereldwijd. Vervolgens komen sociale en politieke bewegingen uit Rusland, het Midden-Oosten en Azië aan bod. Uit het boek blijkt ook de vruchtbare kruisbestuiving tussen academisch onderzoek en collectiewerk. De laatste decennia werd *social history* ook *world history*. Het collectiewerk volgde die trend en focust op archieven uit de ontwikkelingslanden die getuigen van de worsteling van zeer verschillende mensen met de impact van de moderniteit en de integratie in een geglobaliseerde wereld. Ook voor ‘lokaal’ collectiewerk in Nederland levert dat nieuwe perspectieven op en worden nieuwe bewegingen bij het verhaal van het IISG betrokken.

Als koffietafelboek scoort *Wereldverbeteraars* uitstekend, maar wie op zoek is naar een *state of the art* van de hedendaagse sociale geschiedenis blijft een beetje op z’n honger. Niettemin biedt het inleidende hoofdstuk wel enige analyse die ook mensen die bekommerd zijn om de toekomst van andere instellingen zoals Amsab-ISG, tot inspiratie kan dienen. Het boek doet de vraag rijzen naar de toekomst van het erfgoed van de ‘Europese’ *civil society*. Voorlopig blijft dat een enorme lacune in het veld. Het proces van Europese economische en politieke integratie gaf aanleiding tot de groei van een Europees middenveld (transnationale vakbonden, lobbygroepen ...). Is het aan het IISG om initiatieven te ontplooiën om dat erfgoed te bewaren of ligt de sleutel daarvoor bij andere spelers? Er zijn dus nog steeds wereldverbeteraars op zoek naar onderdak.

◀ Het IISG verzamelt ook erfgoed over andere ‘wereldverbeteraars’, zoals ayatollah Khomeini, van 1979 tot 1989 de religieuze leider van Iran.

RÉSUMÉ DE LA CONTRIBUTION

'Que lirons les enfants?' Une interprétation sociocritique et féministe de la bonne littérature enfantine

Christophe Verbruggen, professeur Unité de Recherche Histoire Sociale Contemporaine, Universiteit Gent

Julie Carlier, chercheuse postdoctorale (FWO), Unité de Recherche Histoire Sociale Contemporaine, Universiteit Gent

En 1899, paraissait dans la revue *De Gids*, sous la plume de la pédagogue et féministe néerlandaise Nellie van Kol, le retentissant et influent essai intitulé *Que lirons nos enfants?*. En Belgique comme aux Pays-Bas, ses idées allaient servir d'aiguillon au vieux débat relatif aux exigences auxquelles la littérature enfantine devait idéalement satisfaire. Dès avant l'éclatement de la Première Guerre Mondiale, van Kol recueillit bon nombre d'échos positifs à Gand, notamment de la part des féministes rassemblées autour de Céline Dangotte. Celles-ci fondèrent une bibliothèque pour enfants en 1909 dont l'idée, soufflée par un vent favorable venu des Etats-Unis, vint se greffer sur un réseau local d'associations, de pratiques et d'idéologies. Dans cette contribution, nous accordons une attention toute particulière à l'interprétation que l'on donna de la littérature enfantine de qualité. La bibliothèque gantoise établit en effet une série de critères auxquels un bon livre pour enfants devait répondre; chaque livre étant ensuite examiné et évalué à la lumière de ceux-ci. Ces appréciations ont été conservées et, grâce à celles-ci, nous sommes en mesure de mieux cerner la manière dont la théorie a été transposée dans la pratique de la lecture et de la critique. Enfin, nous analysons également quelques autres initiatives visant à guider les enfants vers une littérature meilleure et différente, notamment celle de la revue le *Asselsch Blad*, qui proposait une annexe pour les enfants, ou encore la série des livres d'images Collection du Petit Artiste édités par Dangotte (1917-1918). Notons que Léon Spilliaert, entre autres, publia dans cette série mais cette démarche n'avait jamais auparavant été étudiée comme une expérience artistico-éducative.

ABSTRACT OF THE CONTRIBUTION

'What shall the children read?' A socially critical and feminist interpretation of good children's literature

Christophe Verbruggen, lecturer Department of History, Universiteit Gent
Julie Carlier, postdoctoral research fellow (FWO), Department of History, Universiteit Gent

In 1899 the Dutch feminist and educationist Nellie van Kol caused sensation with the publication of the influential essay *What shall our children read?* in the review *De Gids*. Her ideas reinvigorated in both the Netherlands and Belgium an age-old debate about what standards children's literature should meet. Even before the First World War, van Kol's essay found a favourable response in Ghent, among a group of feminists led by Céline Dangotte, who founded a children's library in 1909. The concept of such a children's reading room originated in the United States and was grafted onto a local network of societies, ideologies and practices. In this contribution we focus on the interpretation of good children's literature. The Ghent children's library established a number of criteria to determine what makes a good children's book. Subsequently, children's books were assessed accordingly. These reviews have been preserved and they disclose how the theory was put into practice. Finally, we will also discuss a number of other initiatives to help children read better and different literature, that is, the periodical *Asselsch Blad* (which published a children's supplement), and the series of picture books Collection du Petit Artiste, edited by Dangotte (1917-1918). Léon Spilliaert, among others, made a contribution to these series, but it has not yet been studied as an experiment in art education.

AUTEURS VAN DE BIJDRAGE

Julie Carlier (°1981) is doctor in de Geschiedenis (UGent) en behaalde een master Europese studies aan het Instituut voor Politieke Studies in Parijs (2005). In 2010 promoveerde ze bij Gita Deneckere aan de UGent met een proefschrift over het Belgische feminisme vanuit transnationaal perspectief (ca. 1890-1910). Momenteel is ze als postdoctoraal onderzoeker van het FWO-Vlaanderen verbonden aan de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de UGent waar ze onderzoek doet naar mannen en mannelijkheid in het Europese feminisme van de 19e en de vroege 20e eeuw.
julie.carlier@ugent.be

Christophe Verbruggen (°1976) is doctor in de Geschiedenis (UGent). Hij is als docent Culturele Geschiedenis verbonden aan de onderzoekseenheid Sociale Geschiedenis na 1750 van de vakgroep Nieuwste Geschiedenis aan de UGent. Hij is gespecialiseerd in de sociale geschiedenis van auteurs en intellectuelen, sociale netwerkanalyse en ecologische geschiedenis. Momenteel doet hij onderzoek naar de transnationale groepsvorming van intellectuelen en de sociale condities van kennistransfers in de 19e en 20e eeuw.
christophe.verbruggen@ugent.be

A circular portrait of a man with a mustache, wearing a dark suit and white shirt, set against a dark, patterned background. The man has short, dark hair and is looking slightly to the left. The background features a subtle, swirling pattern. The portrait is framed by a dark, circular border.

Over leven

De strijd voor sociale zekerheid

Vandaag is voor velen onder ons de sociale zekerheid een evidentie geworden. Wanneer we werkloos zijn of ziek of te oud om te werken, vinden we het normaal dat we een uitkering of pensioen krijgen. Wie kinderen heeft, krijgt maandelijks kinderbijslag. Maar dat is niet altijd zo geweest. Deze tentoonstelling toont hoe onze sociale zekerheid stap voor stap werd opgebouwd.

TENTOON- STELLING

tot 31 augustus 2011

elke werkdag
van 9 uur tot 17 uur
gratis toegang

Amsab-ISG
Bagattenstraat 174
9000 Gent

**Geef uw geld
een persoonlijk adviseur.**

delta lloyd
van mens tot mens **BANK**

Een weekendje naar
papa? Wees gerust, ook
dan zijn de fratsen van
uw schatjes verzekerd.

**Een goede woningverzekering
leeft met u mee.**

Uw P&V adviseur weet dat het leven alle kanten op kan gaan. Zo kan hij bijvoorbeeld uw **P&V Ideal Home woningverzekering** uitbreiden zodat de fratsen van uw schatjes stevig verzekerd zijn. Op deze manier denkt hij graag met u mee en zorgt hij voor oplossingen op maat van uw familie.

Voor een afspraak met de P&V adviseur in uw buurt,
bel 078/15 90 91 of surf naar www.pv.be.

P&V. Het bewijs dat verzekeren ook anders kan.

OB48802

Abonneer u nu op MO*!

Steun de kwaliteitsjournalistiek van **MO***, bestel een abonnement via www.MO.be/magazine/abonneren, bel 02 536 19 77 of mail naar promotie@mo.be

MO* Uw maandelijks mondiaal magazine.
www.MO.be

Prijs André De Smet

Uiterste indiendatum:
21 september 2011,
Internationale Vredesdag.

Bekendmaking van de
winnaar(s): 11 november 2011,
Wapenstilstand.

In het reglement van de Prijs
André De Smet (zie www.amsab.be) vind je alle
voorwaarden voor deelname.

Voor meer info kan
je mailen naar
paule.verbruggen@amsab.be.

André De Smet als politiek secretaris van de Oostendse afdeling van de
Kommunistische Partij van België, vermoedelijk 1945. (Amsab-ISG)

Amsab-ISG en Vrede vzw lanceren de Prijs André De Smet, een
aanmoedigingspremie voor wetenschappelijk onderzoek naar
vredesproblematiek.

André De Smet (1920-2008) was tientallen jaren het boegbeeld
van de vredesbeweging. Een korte biografie vind je op de website
van Amsab-ISG (www.amsab.be).

Komen in aanmerking: afstudeerwerken over algemene vredes-
problematiek en mondialisering in relatie met het vredesvraagstuk.

Copy
discount

OPEN | maandag tot vrijdag | 08:30 - 18:30

PRINT • digitaal drukwerk • familiedrukwerk
presentaties • brochures • ledentijdschriften
folders • jaarverslagen • **KOPIE** • cursussen
eindwerken • zelfbediening • **AFWERKING**
lijmen • wire-o® • booklet • lamineren • boren
vouwen • microperforeren • snijden • rillen
GROOT FORMAAT • posterprint • plot • plan

Kortrijksepoortstraat 216
9000 Gent

Tel. 09 224 32 06
Fax 09 224 30 32

info@copydiscount.be
www.copydiscount.be

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Prijs abonnementen en losse nummers

Particulieren: € 20

Bibliotheken en archieven: € 20

Organisaties: € 39

Buitenland: € 41

Los nummer: € 6 (excl. verzendkosten)

Rekeningnummer: IBAN: BE48 8771 0092 0227
BIC: BNAGBEBB

Als abonnee ben je ook lid van Amsab-ISG
en krijg je korting op de Amsab-publicaties.

Administratie

Abonnementen: viviane.taeckens@amsab.be
Tel.: 09 224 00 79 - Fax: 09 233 67 11

Amsab-ISG
Instituut voor Sociale Geschiedenis

Met steun van de
Vlaamse overheid

Brood & Rozen is te koop in:

Amsab-ISG, Gent, 09 224 00 79
Marxistisch Antiquariaat Aurora,
Sint-Gillis, 0485 17 04 06

CeLT vzw, de vereniging van Culturele
en Literaire Tijdschriften uit Vlaanderen
(www.detijdschriften.be), zorgt voor de
verspreiding van *Brood & Rozen* in volgende
boekhandels:

Antwerpen

De Groene Waterman, 03 232 93 94
IMS Meir, 03 227 46 81
IMS Melkmarkt, 03 233 16 68
Standaard Boekhandel, 03 231 07 73

Brugge

De Brugse Boekhandel, 050 33 29 52
De Reyghere, 050 33 34 03

Brussel

BozarShop, 02 514 15 05
De Slegte, 02 511 61 40
Passa Porta Bookshop, 02 502 94 60
Wiels Bookshop, 02 340 00 54

Gent

International Press Store,
09 226 91 17
Limerick, 09 222 17 57
Paard van Troje, 09 330 08 83
Poëziecentrum vzw, 09 225 22 25
Visueel Media, 09 226 38 69
Walry Nieuwscentrum, 09 221 85 08

Hasselt

IMS, 011 32 52 67

Leuven

IMS, 016 65 08 80
Paard van Troje, 016 22 29 60
Plato, 016 23 03 45

Lier

Liber Mundi, 03 488 07 00

Mechelen

De Zondvloed, 015 64 03 79
Forum, 015 20 42 45
Salvator, 015 20 18 32

Oostende

New Corman, 059 70 27 24

Overijse

Standaard Boekhandel, 02 767 31 90

Roeselare

De Zondvloed, 051 62 02 64

Sint-Niklaas

't Oneindige Verhaal, 03 776 52 25

Tienen

Plato Tienen, 016 81 21 29

Vilvoorde

Standaard Boekhandel, 02 251 57 47

Nederland

Adr. Heinen, 's-Hertogenbosch,
+31 73 613 00 12
Athenaeum Nieuwscentrum,
Amsterdam, +31 20 624 29 72
De Brakke Grond, Amsterdam,
+31 20 622 90 14
IMS, Breda, +31 76 521 60 30